

Gutxiengo sozialak Lizarrako foruan

Xabier IRUJO

Nevadako Unibertsitatea

1076. urte inguruan, San Juan de la Peña monasterioko abadeak Lizarrako gaztelua dagoen harkaitzaren azpiko «burguan» kokatutako lursail bat aipatu zuen (*in burgo quod est subtus illo castro de Lizarrara*¹). Eskuizkribu horrek Lizarrako San Martin burgua 1076. urtean existitzen zela dokumentatzen du, eta 1077ko data duen bigarren titulu batek zera frogatzen du, Lope Arnal Lizarrako merio edo *lurraren jauna* zela jada (*Lop Arnal merino in Stela*)². San Martin burgu berri hori etorkizuneko Estella hiriko nukleo forudun zaharrena da, bertiere jatorrizko Lizarra giza kokagunearekin batera; ez dakigu giza kokagune horren kokapen zehatza zein izan zen, baina badirudi XI. mendea baino askoz lehenagotik bazela³.

San Martin burgua Erromesen Karrikaren alde banatan zabaltzen zen; karrika hori Ega ibaiaren paralelo zihuan, eta zabalera irregularra zuen: 3 metro tokirik estuenean eta zabalenean 5 metro. Guztira 182 metro luze zituen, bai kalearen erdian, bai barruko edo ezkerreko fatxadan, eta guztira 171 metro luze eskuineko fatxadan, ibaiaren aldean. Bloke zaharrenak ikusita, jatorrizko etxe edo atarien fatxadek gutxi gorabehera 4,5 metroko batez besteko zabalera izango zuten (badira 3 metrokoak, baita 5 metrokoak ere), eta batez beste 8-10 metroko sakonera. Gaur egun, kalean 54 atari daude, baina batzuk oso-oso zabalak dira, jatorrizko etxeak eraitsi eta bloke berriak egitearen ondorioz. Nolanahi ere, fatxadak 182 metro lineal zituen eta etxebizitza bakoitzak 4,5 metroko batez bestekoa; guztira, 40 atari ateratzen dira hegoaldeko fatxadan, eta 38 atari iparraldekoan, hau da, orotara 78 etxebizitza⁴.

Datu horiek bat datoz 1366ko eta 1427ko populazio-erregistroetan agertzen diren datuekin. 1366. urteko erroldan 68 su aipatzen dira izurri beltzaren

¹ MARTÍN DUQUE, Á. J., La formación del primer 'burgo' navarro. Estella, *Príncipe de Viana*, 51. lib., 190. zk. (1990) 317-328 or. berrarg. *Vianako printzea*, 63. lib., 227. zk. (2002), 765. or. Ikus, halaber, JIMENO, R., El municipio de Vasconia en la Edad Media, *Iura Vasconiae*, 2 (2005), 45-83 or.

² DSR errege-diploma, I, 14. zk. (Ucar hiribilduaren dohaintza), SALARRULLANA, J. *Colección de documentos para el estudio de la historia de Aragón*, Zaragoza: M. Escar, 1907, 3. lib., 32. or.

³ Brontze Aroko aztarnak aurkitu dira gaur egungo Lizarra hiriaren mugen barruan. Ikus *Estudios de arqueología alavesa*, Arabako Foru Aldundia, Kultura Kontseilua, 1974, 6. lib., 59. or.

⁴ Guk geuk egindako neurketak.

ondoren, eta 1427. urtekoan, aldiz, 1380ko, 1401eko, 1411ko eta 1422ko izurrien ostean, 36 su edo etxe⁵.

Karrika hori erresuma guztia ipar-ekialdetik hego-mendebalderantz zeharkatzen zuen Donejakue bidearen zati bat zen eta, horri esker, merkataritza-jarduera eta ahalmen ekonomikoa bermatu ziren jatorrizko burguan. Izan ere, 1266. urteko Kontuen Erregistroko datuen arabera, sortu zenetik bi mendera, Lizarra Nafarroako erresumako gune ekonomiko eta demografiko garrantzitsu bihurtua zen eta 1.127 su edo familia inguru zituen⁶; horietatik 547 bat San Martin auzoan eta Errebalean kokatzen ziren (% 50), 126 San Pedro eta San Migel auzoetan (% 11,5), 304 San Joan auzoan (% 28) eta 113 juduen auzoan (% 10,5)⁷. Ehun urte geroago, eta izurriek XIV. mendean inpaktu demografiko negatiboa izan zuten arren, Lizarrak 17 karrika eta 829 su zituen, edo 4.000 biztanle inguru; horrek esan nahi du aurreko mendearekiko % 23ko jaitsiera izan zuela populazioan⁸. Dena den, Nafarroa osoko biztanleriaren % 5, gutxi gorabehera, osatzen zuen Lizarrak, eta bere merindadeko populazioaren % 15⁹. Nafarroako Koroak 1366. urtean egindako populazio-neurketa baten arabera, Lizarrako herrian 17 karrika edo auzo zeuden, eta horietako bakoitzean honako su hauek: San Martin, 68; Denden karrika, 57; Borc Nuel, 68; San Migel parrokia, 192; Broteria, 5; Valdreseria, 6; Arenal, 35; Asteria, 19; Merkatu Zaharra, 34; Lamborc andrearen auzoa, 8; San Pedro Lizarrakoa parrokia, 49; Kale Luzea, 57; Merkatu Berria, 63; Tecenderia, 27; Carpinteria, 15; Nabarrerria, 41; Arenal, 41¹⁰. Nafarroa osoan 1.900 su judu inguru zeuden XIII. mendetik XIV. mendera bitarte; alegia, erresumako populazioaren % 5,5, gutxi gorabehera, osatzen zuten¹¹. Lizarrako juduen auzoan 85 su zeuden 1366an, hau da, herriko su guztien

⁵ Atari bakoitzaren batez besteko zabalera 4 metrotik 5 metrora bitarte zela onartzen badugu, guztira, gutxienez 70 eta gehienez 87 etxebizitza aterako zaizkigu Erromesen Karrika osoan.

⁶ Martín Duquek aipatu eta Monteanok jaso zuenez, «su» kontzeptuak «familia» baino gehiago «etxea» esan nahi du, zentzu sozio-ekonomikoan ulertuta, baina kasu gehienetan pentsa daiteke etxe horietan familia bakarra bizi zela, familia hori nuklearra edo zabalagoa izan. Ikus MARTÍN DUQUE, Á. J., *Gran Enciclopedia de Navarra*, Iruñea: CAN, 1992, 5. lib., 176. or. Eta, MONTEANO, P., Navarra de 1366 a 1428: Población y poblamiento, *Príncipe de Viana*, 57. urtea, 208 (1996), 314. or.

⁷ GARCÍA ARANCÓN, M. R., La población de Navarra en la segunda mitad del siglo XIII, *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra*, 17. urtea, 46 (1985), 92. or.

⁸ Raquel García Arancónen ustez, Nafarroako populazioan % 39,2ko jaitsiera gertatu zen XIV. mendean. GARCÍA ARANCÓN, M. R., La población de Navarra en la segunda mitad del siglo XIII, *op. cit.*, 98-99 or.

⁹ *Ibid.*, 98. or.

¹⁰ CARRASCO, J., *La población de Navarra en el siglo XIV*, Iruñea: Nafarroako Unibertsitatearen Argitalpenak, 1973, 85-129 or.

¹¹ Juan Carrascok 1250etik 1328ra bitarte 1.591 familia judu zeudela esan zuen. Hemen: CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, Iruñea:

% 10,8¹². Tuterako eta Iruñeko aljama edo juduen auzoekin batera, Lizarrakoa erresumako hiru aljama garrantzitsuenetako bat zen¹³.

Nafarroako eta Europako beste toki batzuetan bezala, Lizarrako populazioak behera egin zuen, berriro ere, 1366tik 1427ra bitarte, izurrien (1380, 1401, 1411, 1422. urteetan), hondamendi naturalen eta gerren ondorioz. Yanguas y Miranda autoreak dio 1422ko izurriak eragin oso handia izan zuela Lizarran: herriarrek nekez ordain zezaketen kuarteletako zerga¹⁴ eta 1427ko su-kontaktetan populazioa 11 kale eta burgutan banatzen zen, 1366. urtean baino sei gutxiago: San Nikolas, 44; Denden karrika, 36; Santa Maria Yus del Castillo, 31; San Miguel plaza, 51; Asteria, 29; San Migeleko Garlanda, 37; Kale Luzea, 45; Merkatu berriko Garlanda, 52; Tecenderia eta Carpinteria, 32; Nabarrerria, 28; San Pedro Lizarrakoa, 23. Garai hartan, 482 etxe zeuden itxita hirian eta, guztira, 418 su. 1366an baino nabarmen gutxiago¹⁵.

Hasiera-hasieratik, askotariko herria izan zen Lizarra: Europako hainbat tokitatik iritsitako jendea bizi zen bertan, hainbat hizkuntza hitz egiten zituzten, hainbat erlijio praktikatzen zituzten eta askotariko ohituretara ohituta zeuden; hori guztia foruan jasota dago. Izan ere, horixe da, hain zuzen, dokumentu juridiko hori egiteko arrazoia: antzinako Lizarra izeneko tokian sortutako hiri berria populatuko zuen giza talde heterogeneoaren komunitate-bizitza antolatzea. Besteak beste, García Gallo eta Lacarra autoreen esanetan, herrietako lehenengo foruek Pirinioetako ohiturazko zuzenbidetik hartu zuten lege-araudia; beraz, lege-arauen antologiatzat har daitezke¹⁶. Zentzu berean, Lizarrako foru zaharra –1054 eta 1076 urteen artekoa– idatzi zutenek herrialdeko ohiturazko zuzenbidetik hartu zituzten oinarrizko hainbat bizikidetzara, funtsean, merkataritza

Vianako Printzea Erakundea, 1993, 33. or. Ikus, halaber, CARRASCO, J., Las primeras migraciones judías en el reino de Navarra (1076-1328). MIRANDA GARCÍA, F. (koord.), *Movimientos migratorios y expulsiones en la diáspora occidental. Terceros encuentros judaicos de Tudela: 14-17 de julio de 1998*, Nafarroako Unibertsitate Publikoa, Nafarroako Gobernuaren Argitalpen Zuzendaritza, Iruñea, 2000, 37-38 or. Ikus, halaber, RODRIGUEZ OCHOA, J. M., *Menahem Ben Zerah, Rabino Estellés (1310-1385). Aproximación a una cultura que floreció en Sefarad*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2011, 137. or.

¹² CARRASCO, J., *La población de Navarra en el siglo XIV, op. cit.*, 150. or.

¹³ Carrascok juduen 513 su kontabilizatu zituen, guztira, Nafarroan, baina datuak osatu gabe daude, ez daudelako sartuta, esaterako, Iruñeko merindadeko erroldak. CARRASCO, J., *La población de Navarra en el siglo XIV, op. cit.*, 149-150 or.

¹⁴ YANGUAS Y MIRANDA, J., *Diccionario de Antigüedades del Reino de Navarra*, Iruñea, 1840, 2. lib., 716. or.

¹⁵ ARRAIZA FRAUCA, J., Los fuegos de la merindad de Estella en 1427, *Príncipe de Viana*, 29. urtea, 110-111 zk. (1968), 123. or.

¹⁶ GARCÍA GALLO, A., Pirenaicos [706]. *Manual de historia del derecho español. El origen y la evolución del derecho*, Madril: egilearen argitalpena, 1984, 380. or.

-transakzioei eta hiriko biztanle izango zirenek izango zituzten salbuespen eta askatasunei buruzkoak, eta idatziz jaso zituzten¹⁷. Mende bat geroago, Nafarroako Antso VI.a Jakituna erregeak jatorrizko lege-dokumentua handitzea berretsi zuen, eta 1164. urteko foru luzea sortu zen; gaur egun hiriko artxiboan jasota dago agiri hori.

Foruaren alderdi premiazkoenetako bat San Martin herrigune berriko –1076. urte inguruan sortu zen– bizilagunen oparotasuna sustatzea eta bakea bermatzea zen eta, horretarako, justizia-administrazioaren erregelamendu zehatza egin zen. Lizarrako foruan oinarritzko hiru printzipio biltzen dira justiziaren kudeaketa publikoari dagokionez:

- Justizia legearen arabera administratu behar zen, auzibidean aurrez aurreko bat eginez, eta ez zen onartzen indarkeria erabiltzea kontuak kitatzeko (atalak: 1, 4.1; 2, 30; 2, 54.1; 1, 7.1; 1,14 eta 2, 50.1¹⁸).
- Pertsona batek leporatzen zitzaizkion karguengatik soilik erantzun behar zuen epailearen aurrean (2, 18.2) eta, epaileak absoluzioa ematen bazion, pertsona horrek ez beste inork ez zuen kausa horrengatik inoiz gehiago erantzun beharko auzi-jartzailearen aurrean (2, 18.3 eta 2, 18.5).
- Ezin zen isunik jarri (ezta bestelako zigorrik ere) baldin eta alkateak (epaileak) akusatuari ez bazion alde z aurretik jakinarazten zer urraketa egin zuen, eta akusatuak bere kausa auzitegian defendatzeko aukerarik izaten ez bazuen (2, 8 eta 2, 18). Agindu hori gaur egungo errugabetasun-presuntzioaren printzipio juridikoaren aurrekaria da.

Akusatuaren salbuespen eta askatasunei dagokienez, Lizarrako foruan honako hauek aurki ditzakegu: hiriko auzitegi batean legezko epaile batek hiriko legeen arabera epaitzeko eskubidea (1, 10.1; 1, 10.2; 2, 31 eta 2, 67); auzitegian entzuna izateko eta bere burua defendatzeko eskubidea (2, 26 eta 2, 18.3); bere aldeko frogak edo lekukotzak aurkezteko eskubidea, eta bere kontrako karguen frogak edo lekukotzak eskatzekoa (1, 4.1; 1, 4.2 eta 2, 37); epaileen erabakiei helegitea jartzeko eskubidea (2, 26.3) eta, epailearen alde z aurreko agindurik gabe atxilotua ez izateko eskubidea, eta giltzapetua ez izatekoa, bermeak edo fidantzak entregatuta (1, 5).

¹⁷ IRUJO, X., Sobre la datación y naturaleza del fuero de Estella, *Terra stellae*, 7 (2016), 38-55 or.

¹⁸ XI. mendeko jatorrizko foruan eta 1164ko bertsio luzean atalak ez zeuden zenbakituta. José María Lacarrak eta Ángel J. Martín Duquek proposatuta jarri ziren zenbakiak, 1969. urtean egindako Lizarrako foruaren argitalpenean. Nik zenbakera horri jarraitu diot foruko arauen aipamenak egiteko. Ikus LACARRA, J. M. eta MARTÍN DUQUE, Á. J., *Fueros derivados de Jaca. Vol. 1, Estella; San Sebastián*, Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia, Vianako Printzea Erakundea, 1969.

Ez zegoen auzitegi berezirik, eta lege-tratamendua berdina izaten zen beti klase soziala gorabehera, betiere ofizio publikoen immunitate-kasuak salbuespen izanik, hala nola erregearen merioa; merioari ezin zitzaion isunik jarri Lizarran, sei herritar zintzok erabakitzen ez bazuten (1, 9). Arau-hauste gehienak egindako faltaren arabera isunen bitartez zigortzen ziren; zigorrak «hiribilduko kontzejuaren erabaki bidez» ezartzen ziren, justiziaren izenean (2, 49.1). «Eta kontzejuaren borondatearen arabera jarritako isun oro bete behar dute [herritarrek]. Eta jarritako debeku guztiei nahi adina denboraz eutsi ahal izango zaie, eta nahi dutenean altxa ahal izango dituzte, forua halakoxea delako» (2, 49.2). Azkenik, espetxe-zigorra oso mugatua zegoen; foruaren arabera, inor ez zen giltzapetuko eta ez zitzaion gorputza edo ondasunik bahituko, zuzenbideko fidatzailea emanez gero (1, 5¹⁹) eta pertsona bat ez zen girgiluekin sartuko espetxean edo kartzelan; izan ere, «erregearen jauregian edo kanpamenduan girgilurik gabe egon behar zuen» (2, 22.3). Gerora, Tibalt II.ak berretsi zien xedapen hori 1253. urtean *a nostros amados burgueses de Esteilla*, gizona nahiz emakumei: «juramos que non soframos que ningun ome, ninguna muller del Regno de Navarra, sea preso so cuerpo nin ninguna ren de las sus cosas, eill o eilla dando fiador de dreito por tanto como su fuero mandare²⁰». Giza hilketagatiko heriotza-zigorrik ez zen izan Lizarran 1310. urtera arte²¹. Orain arte esandakoa aintzat

¹⁹ Horrek esan nahi du ez zegoela prebentzioko espetxealdirik, edo oso mugatuta zegoela.

²⁰ PECES-BARBA, G., LLAMAS, Á., FERNÁNDEZ, C. R. (arg.), *Textos básicos de derechos humanos con estudios generales y especiales y comentarios a cada texto nacional e internacional*, Aranzadi argital., Elkano, 2001, 36. or.

²¹ Lizarrako Kontzejuak onartutako ordenantza batean honako hau agintzen zen: «quien mate, muera ahogado y que pague veinticinco libras de Sanchetes de multa; que quien hiera con arma, pague veinticinco libras de multa, ó si no pudiera pagar que sufra un año de prisión; y que los matadores que huyan, sean encartados ó extrañados perpetuamente, pagando la multa referida, así como los agresores fugitivos sean acotados hasta que cumplan la pena señalada; quedando á salvo el privilegio del Rey Don Teobaldo sobre los homicidios casuales y el fuero sobre confiscación de los bienes de los homicidas para el Rey (hiltzen duena, itota hil dadila eta hogeita bost Santxete liberako isuna ordain dezala; armaz inor zauritzen duenak hogeita bost liberako isuna ordain dezala, edo ordaindu ezin badu, urtebeteko espetxealdia izan dezala; eta ihes egiten duten hiltzaileak auzipetu eta betiko erbesteratuak izan daitezela, dagokien isuna ordainduta, eta ihes egiten duten erasotzaileak ezarritako zigorra bete arte mugatuta egon daitezela; On Tibalt erregearen ezusteko giza hilketei buruzko pribilegioa eta hiltzaileen ondasunak Erregearentzat konfiskatzeari buruzko forua bete daitezen)». Ordenantza hori bost urtez izan zen ordenantza Lizarrari zegokion Nafarroako gobernadore Engarrán de Villers-ek erabakita, «Lizarran, Mendekoste ondoko lehen astelehenean, 1310. urteko ekainaren zortzian». Miles, Noyers-eko jauna, eta Alfontso Robray-koa erregeen mandatariek beste bost urtez luzatu zuten 1314ko martxoan eta, gerora, beste bost urtetarako berriro zuen Oliten Joffre Morentainakoak, Rosillongo jaunak, Nafarroako gobernadorearen ordezkariak, 1320. urteko Mendekoste aurreko lehen ostiralean. ZORRILLA, P. E., *Índice cronológico de los documentos y papeles antiguos existentes en el archivo municipal de la ciudad de Estella, pertenecientes á los siglos XII á XVIII, ambos inclusive, formado por el que suscribe, en el año de 1911*, Lizarra, 1911, 202. or.

hartuta, foruaren arabera indarkeria edo tortura mota oro debekatuta zegoela ondoriozta daiteke²².

Garrantzitsua da nabarmentzea arau horiek eta, oro har, foruan bildutako arau guztiak ez zirela pribilegioak, legeak baizik. Bestela esateko, lege-dokumentu horretan jasotako arau edo «foru onak» ez ziren lege-salbuespenak; aitzitik, legea ziren, indarrean egongo zen legea «salva y digna, libre y franca (osorik eta duina, askea eta zintzoa)», hiriko kontzejuak ordenantza moduan emandako beste xedapen batzuekin indargabetu edo ordeztu arte; hiriko kontzejua urtean behin hautatzen zen. Horrexegatik, foruan argi eta garbi bereizten ziren, alde batetik, «forukoak» ziren xedapenak, hau da, Lizarrako herritar guztiei hein berean eta derrigorrez aplikatzen zitzaizkien legezko arauak; eta, bestetik, «forukoak ez ziren» eginbideak, esate baterako hildako senide batengatik dolua egitea. Lizarraren kasuan, dolua egitea familiak erabakitzen zuen eta, beraz, ez zen ez lege, ez derrigorrezko (2, 7.4). Dena den, forua hautazkoa zen, hain zuzen ere, Lizarrako legeak kontra egiten ziolako puntu horretan herrialdeko ohitura eta azturei; izan ere, lurperatzeak nola eta zer ordutan egin behar ziren arautzen zuten ohitura haiek, dolua nola egin behar zen eta baita familiek hiletetan gehienez zenbat diru gastatu behar zuten ere²³.

Zentzu horretan, forua oso esplizitua da justizia-administrazioaren unibertsaltasunari dagokionez; izan ere, azkeneko atalaren arabera, justizia egin behar da forua betez eta ez foruaren kontura, eta berariaz debekatzen du inork akordioak egitea isunak edo bestelako zigorrak ordaindu behar ez izateko; bestela 60 sueldoko zigor zorrotza jarriko zitzaion. Izan ere, kasu horretan, Kontzejuaren diru-kutxa ez zen betetzen eta «ez zen justizia egiten» eta, testuak dioenez, «erregeak bere eskubidea galtzen du horrekin, hiriak bere forua, eta txiroak bere burubidea» (2, 70.1).

Justiziaren kudeaketa publikoaren testuinguru horretan txiro edo pobreen aipamena agertzea oso interesgarria da, eta Lizarrako foruaren xedapenen helburua –puntu horri dagokionez– zein den adierazten du, hau da, herritar guztiei justizia-administrazioa baldintza berdinetan bermatzea. Egia esan, XI. eta XII.

²² SATRUSTEGI, J. M., *Comportamiento sexual de los vascos*, Donostia: Txertoa, 1981, 67. or. Ikus, halaber, BEROIZ, M., *Crimen y castigo en Navarra bajo el reinado de los primeros Evreux (1328-1349)*, Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 2005, 161. or.

²³ Ohiturazko arau horiek Nafarroako 1234ko foru orokorrean txertatu ziren gero, III. liburuki-ko XXI. tituluan (Lur ematei buruz), I. kap. *Fueros del Reyno de Navarra (Nafarroako erresumako foruak)*, Iruñea: Martin Gregorio de Zabalaren inprimategia, 1686, 91-92 or. Ikus, halaber, argitalpen berriagoan: *Fueros del Reyno de Navarra*, Iruñea: Longas, 1815, 120. or. Ikus, era berean, YANGUAS Y MIRANDA, J., *Diccionarios de los Fueros del Reino de Navarra*, Donostia: Ignacio Ramon Barojaren inprimategia, 1828, 29-30 or.

mendeetan babes handirik ez zuen gutxiengo sozial baten askatasun eta salbuespenak babesten dituen lege-araua izatea garrantzitsua da, baina horretaz gain, xedapen oso berezia ere badela esan behar dugu, Pirinioetako eta penintsulako zuzenbidean aurrekaririk ia ez duena.

1164. urtea baino lehenagoko tokiko edo herriko foruak ez dira asko. Luis Javier Fortún autoreak 83 foru eta pribilegio aipatu zituen, Nafarroan, 1234. urtea baino lehenagokoak²⁴. Ana Barrero eta Mari Luz Alonsoren *Catálogo de fueros y costums municipales* lanean hogeitabat foru erregistratu zituzten penintsulako hiribildu eta bailaretan, 1017-1076 aldian, eta 100 bat 1164. urtera arte²⁵. Zehazki, bi autore horiek lau foru katalogatu zituzten VII. mendean, zortzi X. mendean, hogeita bost XI. mendean (Zangozako, Lizarrakoa eta Jakakoa alde batera utzita) eta, berrogeita hamar 1164. urtera arte. Artikulu hau idazteko, 1164. urteko Lizarrako foruaren bertsio luzea baino lehenagoko 87 foru aztertu ditut –penintsulako foru orokorrak, udal-foruak eta hiri-gutunak–, gutxiengo sozialen edo egoera ahuleneko taldeen –txiro eta behartsuen kolektiboa, esaterako– interes, salbuespen eta askatasunak babesten dituzten aurrekariak eta paraleloak bilatzeko asmoz.

Zehaztasunetan sartu gabe, 1164ko forua baino lehen, txiroen kolektiboari buruzko aurrekariak oso urriak dira. Horietako bat Diego Gelmírez apezpikuak (ca. 1113) Santiago de Compostelako apezpikutzaren herrixkei emandako forua da, eta txiroei lagundu beharra erregistratzen du, jende ahaltsuaren aurkako kasuetan. *Episcopi ad protegendos pauperes* epigrafean, foruak zera xedatzen zuen, txiroen eta ahulen zapalkuntza «eten beharra zegoela, errukiz, beren onurez baliatzen jarraitu ahal izan zezaten, onura horietaz gabetu gabe»²⁶. *De causis pauperum* atalaren arabera, «ahaltzu batek txiro baten aurkako auzibideari ekiten badio (...), antzeko kalitateko pertsona batek argi eta garbi zehaztu behar du kausa zein den, kausa hori ez dadin isilpean geratu edozein baliabideren bitartez, [eta hori egingo da] txiroen justiziak aintza handiagoa izan dezan»²⁷. Zalantzarik gabe, atal hori egoera sozial ahulenean daudenak babestearen adibide polita da, betiere Zisterarren erreformaren testuinguruan, eta baliteke Lizarrako foruak jasotzen duenaren benetako aurrekari bakarra izatea.

²⁴ FORTÚN, L. J., Los 'fueros menores' y el señorío realengo en Navarra (siglos XI-XIV), *Príncipe de Viana*, 46. lib., 176. zk. (1985), 604. or.

²⁵ BARRERO, A. M^a eta ALONSO, M. L., *Textos de derecho local español en la Edad Media. Catálogo de fueros y costums municipales*, Madril: Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto de Ciencias Jurídicas, 1989.

²⁶ FLÓREZ, H., *España Sagrada: Theatro geographico-historico de la Iglesia de España. Historia Compostelana*, Madril: Antonio Marín Bulegoan, 1754, 176. or.

²⁷ *Ibíd.*, 179. or.

Ekonomikoki egoera ahulean zeuden pertsoneri zuzenbidearen arabera zegozkien interesak bermatzen diren beste kasu baten adibidea 1150. urteko Cozanzako Kontzilioaren zazpigarren titulua da; honako hau xedatzen du: «konde guztiek eta erregearen merio guztiek, duten herria erregeak zuzenbidearen arabera emana dutelarik, ez ditzatela eskubiderik gabeko txiroak estutu epaiketari, baizik eta ikusi eta entzun ditzatela, eta gezurrezko lekukotza frogatzen bada, ezar bezate gezurrezko lekukotasunen liburuan xedatzen den zigorra²⁸». Ez da udal-foru bat, baina hala ere, aurrekaria nabarmentzeko modukoa da.

Gerra judizialaren testuinguruan txiroen aipamena agertzea, beraz, ez da batere ohikoa penintsulako foruetan 1164. urtea baino lehen, hau da, Lizarrako foru berria aldarrikatu baino lehen. Hala edukiaren nola idazkeraren aldetik, txiroen eskubideen formulazio originala da, gerra judizialaren testuinguruan, bai eta justizia behar bezala administratzearen aldeko arrazoibidea ere, gobernu-sistema legitimo baten bizkarrezur den aldetik. Bitxikeria gisa, 1164. urtearen ondoren, Alfontso VIII.a Gaztelakoak (ca. 1202) emandako Madrilgo foruaren atarikoan zera jasotzen da, gutuna eman zela «aberatsak eta txiroak bakean eta osasunez bizi daitezen²⁹».

Lizarrako foruan, emakumeari buruzko atal ugari daude. Izan ere, errubrikan emakumearen figura aipatze hutsa berria da eta oso aurrekari gutxi ditu 1164an; kolektibo sozial hori foruaren subjektutzat jotzen da, eta ez legearen xedetzat soilik. Amaierako formulari esplizituki adierazten da forua erregeak emana dela «zuei, Lizarrako biztanle guztiei, adineko nahiz adingabe, etorkizuneko nahiz orainaldiko, eta zuen seme-alabei, bai zuen belaunaldikoei, bai zuen ondoko guztiei, eta Lizarran biziko diren zuen ondorengo guztiei». Emakumeari buruzko erregulazioen zerrenda luzea ikusita, errubrika hori ez da formula diplomatikoa huts-hutsik, baizik eta eduki juridikoz beteta dago. Antzeko formulak aurkitu ditugu 953ko azaroaren 29an egindako San Zadornin, Berbeja eta Barrioko foruen deklarazioan, nongo formulari gizonak eta emakumeak aipatzen

²⁸ Jatorrizko latinez: *Séptimo quoque titulo admonemus, ut omnes comites, seu majorini regales populum sibi subditum per justitiam regant, pauperes injuste non opriment, in iudicio testimonium, nisi illorum pnesentium, qui viderunt aut audierunt non accipiant. Quod si testes falsi convicti fuerint, illud suplicium accipiant, quod in libro judicum de falsis testitibus est constitutum.* MUÑOZ y ROMERO, T., *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los reinos de Castilla, León, Corona de Aragón y Navarra*, Madril: On Jose Maria Alonsoren inprimategia, 1847, 1. lib., 211. or. Hemen ere aipatzen da: BOLTON, B. eta STUART, S. M., *Women in Medieval Society*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1976, 93. or.

²⁹ Jatorrizko latinez: *Unde dives et pauperes vivant in pace et in salute.* MARICHALAR, A. eta MANRIQUE, C., *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, Madril: Imprenta Nacional, 1861, 2. lib., 446. or.

baitira (*varones et mulieres*³⁰). Era berean, Alfontso VI.ak (ca. 1076) berretsita-ko Naiarako foruan ere agertzen da, eta 1304ko bertsioan honako hau xedatzen du: «gutuna Naiarako bai emakumeei, bai gizonei zuzenduta dago» (*tam viris quam mulieribus*)³¹. Aipamen horiek alde batera utzita, 1164. urtea baino lehen emakumeen erreferentzia oso gutxi daude errubriketan.

Ius suffragiorum (suffragioa), ius honorum (inbestidura³²) eta gai militarrik eta ordena publikoari buruzkoak salbuetsita, ez baitzeuden berमतuta emakume ezkonduarentzat, emakumeek, Lizarran, hiriko herritarren eskubide zibilak baliatzen zituzten, hala nola ius connubii edo ezkontzeko eskubidea (2, 11.1 eta 2, 12.5³³), hau da, ezkontzea ala ezkongabe jarraitzea aukera zezaketen (2, 11.12). Emakume alarguna nahi adina aldiz ezkon zitekeen, edo alargun jarraitu (2, 11.1 eta 2, 11.3). Foruan ez da inoiz ere aipatzen *patria potestas*, eta emakumeari dagokionez, formula hitzez hitz da «senarra hartu nahi du» edo «senarra hartzen du», eta horrek argi adierazten du emakumearen erabakiak garrantzi handia duela (2, 11.1 eta 2, 11.1). Eremu prozesalean, Lizarrako emakumeak legezko epaile baten aurrean epaitu behar ziren, hiriko auzitegi batean eta hiriko legeen arabera, eta eskubide hauek ere bazituzten: epaileen erabakiei helegitea jartzeko eskubidea, habeas corpus, giltzapetua ez izateko eta ez gorputza, ez ondasunak bahituak ez izateko eskubidea, zuzenbideko fidatzailea emanez gero foruaren arabera (1, 5) eta, lege-borroka edo auzi mota orotan deklaratzeko edo lekuko izateko eskubidea, nork bere izenean *ad litem* bat behar izan gabe (1, 6.5 eta 2, 11.9³⁴). Foruan ez da generoan oinarritutako bereizketarik egiten legea urratzen

³⁰ Jatorrizko latinez: *Varones et mulieres, senices et iuvenes, maximos et minimos, totos una pariter qui sumus habitantes...* MORET, J., *Anales del Reino de Navarra*, Tolosa: Establecimiento Tipográfico y Casa Editorial de Eusebio López, 1891, 9. lib., 117. or.

³¹ Jatorrizko latinez: *Vobis plebi nagarensi, tam viris, quam mulieribus, clericis, nec non et viduis, sive maioribus, atque minoribus.* MUÑOZ y ROMERO, T., *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los reinos de Castilla, León, Corona de Aragón y Navarra, op. cit.*, 287. or.

³² Ius suffragiorum eta ius honorum zuzenbideei jarraikiz, Lizarran legezko herritar zirenek soilik zuten bozkatzeko eta hautatuak izateko eskubidea, baita eginkizun publikoak betetzekoa ere. Foruan ez da zehazten emakumeek mugarik ote zuten ius suffragiorum eta ius honorum eskubideak baliatzean, hiriko magistraturei zegokionez, baina XI. mendetik XII. mendera bitarte ez da kasurik ezagutzen. Lege salikoa ez zen indarrean egon Nafarroako erresuman; 816. urtetik 1512. urtera bitarte bost erregina egon ziren (guztizkoaren % 14).

³³ Emakume nafarrak ez zituzten askatasun horretaz gabetu legez, baina 1556. urtean Lizarran bildutako Gorteetan lege bat onartu zen eta, lege horren bitartez, gurasoei baimena ematen zitzaizen alabak oinordetzarik eta ezkonsaririk gabe uzteko baldin eta ezkutuan ezkontzen baziren. FERNÁNDEZ, Silvia eta RODA, Paco (arg.), *Ellas, las mujeres en la historia de Pamplona*, Iruña: Emakumearen Zinegotzigoa, 1998, 104. or.

³⁴ Nafarroako Foru Orokorren 2. liburuaren 6. tituluko 12. kapituluaren arabera, emakumeen lekukotza onartu daiteke ezkontzari, simoniari eta konpaitasunari buruzko frogetan. Dena den, 2. liburuko 7. tituluko 1. kapitulan xedatzen denez, «Foru bidez ezartzen dugu haurdu dagoen ezein emakumek

дутен herritarrei leporatuko litzaizkiekeen karguei dagokienez, eta emakumeek gizonak bezalaxe erantzuten zuten alkateen aurrean, beren kabuz eta babesik gabe. Horrela, bada, esaterako, Tibalt II.ak 1266. urtean Lizarrako herritarrei zera eman zien, «bat izatea, alkate eta probestu bakarrarekin eta epaile batzuekin», eta horrekin giza hilketaren zigorraz libratu zituen, «gizonak gizona, gizonak emakumea eta emakumeak gizona hiltzen duenean izan ezik³⁵». 1339ko inbentario batean jasota dagoenez, Lizarrako gazteluan gizon bat eta emakume bat zeuden preso³⁶.

Hiriko eta, oro har, erresumako emakumeek ius commercii edo legezko kontratuak egiteko eskubidean³⁷ parte hartzen zutela nabarmendu behar da, edo zorrak ordaintzeko eskubidean, betiere 12 urte baino gehiago izanez gero (2, 43.1), baita hiriko Kontzejuak erabakitakoak baino zerga gehiago ez ordaintzeko eskubidean ere (2, 15.1). Lizarrako emakumezko herritarrek hiriko mugen barruan eta kanpoan jabetzak izateko eskubidea zuten, betiere hiriko legeen arabera, bai higigarriak (*uxor domum habeat*), bai higiezinak; negozioak zuzendu eta bideratzeko eskubidea, dela produktore moduan, dela bitarteko moduan, eta bai alargun izanez gero, bai ezkongabe izanez gero, baita ezkondua izanez gero ere (2, 11.2 y 2, 14.4); eta jabetza horiek erosteko eta saltzeko eskubidea, maileguak eman edo hartzekoa³⁸. Lizarrako emakumeak libre ziren testamentua hiriko legeen arabera egiteko, baita edozein ondasun higigarri eta higiezin oinordetzan jasotzeko ere (2, 11)³⁹. Alabek eta semeek oinordetza-eskubide berdinak zituzten, generoaren arabera eta jaiotzaren ordenaren arabera inolako bereizke-

ez duela zin egingo epaileak epaitzen duen ezein prozesutan erditzetik hogeita hamar egun igaro arte, berdin mutila edo neska izaten badu, baina fidatzaile bat eman beharko du [zin egingo duela bermatuko duena] zin egiteko aipatutako epean».

³⁵ YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, *Op. cit.* 318. or.

³⁶ *Ibid.*, 167. or.

³⁷ Erreferentzia asko aurkitu ditugu Lizarrako eta, oro har, Nafarroako emakumeen esku dauden negozioei buruz, eta «aztertutako hirietan (Tutera, Lizarra edo Urantzia) emakumearen merkataritza-jarduera nabarmentzat ere jo dezakegu». Ikus *Coloquio Mujeres de la Edad Media: escritura, visión, ciencia: Escritura, visión, ciencia. A novecientos años del nacimiento de Hildegard von Bingen*, Txileko Unibertsitatea. Filosofia eta Giza Zientzietako Fakultatea, Txileko Santiago, 1999, 63. or. Ikus, halaber, FERNÁNDEZ, S. eta RODA, P. (arg.), *Ellas, las mujeres en la historia de Pamplona*, Iruñea: Emakumearen Zinegotzigoa, 1998, 69-70 or.

³⁸ «Senarek ez zituzten emazteen zorrak kitatu behar, ostalariak edo merkatariak ez baziren». Ikus, YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 266. or.

³⁹ Tamalez, XI. mendetik XIII. mendera bitarteko dokumentazioa oso urria da, baina hurrengo mendeetan horri buruzko dokumentazio ugari dago. Ikus, adibidez OSÉS URRICELQUI, M. (arg.), *Documentación medieval de Estella: siglos XII-XVI*, Iruñea: Nafarroako Gobernuaren Kultura eta Turismo Departamentua - Vianako Printzea erakundea, 2005, 1. lib., 768-770 or.

tarik egin gabe (premutasunaren araubidea ez zegoen indarrean). Azkenik, ius migrationis edo auzotasun-eskubideak Lizarra hiriaren mugetatik kanpora ere gordetzeko eskubidea zuten.

XI. mendetik XIII. mendera bitarteko aldiari buruzko dokumentazioa eskasa den arren, Lizarrako emakumeen jarduera ekonomikoari buruzko azterlanen arabera, emakumeak oso aktiboak ziren garai hartako ekonomiaren sektore guztietan jarduera eta okupazio mota ugarritan: nekazari eta abeltzain, tindatzaile eta irule, inbertitzaile eta mailegu-emaille, besteak beste. Adibidez, XIV. mendeko emakume judu alargun eta ezkonduen lanbideari buruzko erregistroek ere adierazten dute emakumeek parte-hartze bizia izaten zutela Nafarroako aljametakoa bizitza ekonomiko eta sozialean, eta honako emakume hauek nabarmentzen dira: Dueña, Arach Eucaveren alarguna; Sirnha, Salomón Alberge zaharraren alarguna; Sorbellita, Joseph Esquerraren alarguna; Soloru, Samuel Ederren emaztea; Oroceti, Josef ben Shapruten emaztea eta Oroshoel, Salomon Aljarninen emaztea⁴⁰. Tuterako Nathan del Gabayren emazteak, Mira ben Menirrek, lurra errentan hartu eta erosi zizkion Nafarroako altxorrari 1366tik 1368ra bitarte⁴¹.

Nafarroako foru orokorrak Nafarroako Erresumako maila guztietako gizon eta emakumeen zerga-betebeharrak arautzen ditu. Sistema konplexua da, egoerak aldatu egiten baitira herri batetik bestera edo bailara batetik bestera, baita zerga bakoitzaren arabera ere, baina foru orokorrak xedatzen zuenez, oro har, bi emakume ezkongabek gizon baten moduan ordaindu behar zuten petxa edo zerga. Edozein lan egiteko ezintasuna zuen gizon batek emakume batek adina ordaindu behar zuen. Era berean, mutikoen emakumeek adina ordaindu behar zuten pubertarora iritsi eta 'bere naturan ileak atera arte'⁴². Lizarrako foruak, ordea, ez ditu bereizketa horiek egiten eta Alargunari buruz (2, 15) izeneko atalean xedatzen duenez, alargunak eta, hedaduraz, familiaburu zen emakumeak hiriko auzotarren karga guztiak bete behar zituen, ostea izan ezik (2, 15.1). Atal hori biziki garrantzitsua da, osteagatik kargen salbuespen horretatik ondorioztatzen baita emakumeek foruaren arabera zegokienagatik ordaintzen zituztela zergak, hau da, ordainketa horiei atxikitako eskubideak berezkoak zituztela.

Oro har, Lizarrako foruan sei printzipio orokor xedatzen dira emakumeei dagokienez:

⁴⁰ CIERBIDE, R., Las comunidades judaicas navarras en la Edad Media. *Los Judíos*, Gasteiz: Antso Jakituna fundazioa, 1992, 228. or.

⁴¹ *Ibid.*, 232. or.

⁴² Nafarroako Foru Orokorraren 3. liburua, 4. titulua, 3. kapitulua. *Fueros del Reyno de Navarra*, Iruñea: Martín Gregorio de Zabalaen inprimategia, 1686, 45. or. Ikus, halaber, YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, op. cit., 387. eta 399-400 or.

- Emakumea, legez *echandra* edo *etxeke andre* tituluarekin, Nafarroako 1234ko foru orokorrean⁴³, zuzenbideko subjektua zen eta, Lizarrako foruaren arabera, «legezko ahalmena» (*sui juris*) zuen, hau da, *mulier legalis* zen (2, 11.9)⁴⁴.
- Emakumeak herritar izateko eskubidea zuen (Errubrika).
- Lizarrako gizartearen nukleo nagusia familia zen, eta *dominus domus* edo *senior domus* zen ordezkaria (2, 2.1, 2,7). *Dominus domus* figurak ez zuen emaztearen gaineko agintaritzarik, eta emazteak ez zuen tutorerik; ezkontideek lege-berdintasunean administratzen eta gainbegiratzen zuten familia-nukleoaren jarduera sozial eta ekonomikoa.
- Emakume alarguna edo ezkongabea familiaburu izan zitekeen, zalantzarik gabe, «su edo etxearen edukitzaile edo familiaburu⁴⁵» modura.
- Emakume ezkondua, ezkongabea edo alarguna bere «ondasun eta onibar guztien jabe zen, ahalmen guztiekin», eta jabetzan zituen ondasunak erosi, errentan eman, saldu, bahian eman, hipotekatu, oinordetzan hartu edo eman zitzakeen (2, 11.11).
- Emakume familiaburuak baliatzen zituen eskubideei atxikitako auzotasuneko zerga-betebeharrak betetzen zituen (2, 15).

Lizarrako foruaren lehen atalean zuzenbideko printzipiotzat xedatzen da inork ezin zuela justizia bere kabuz egin eta, beraz, hirikoek debekatua zuten kanpokoekin gerran edo dueluan ibiltzea auziren batengatik; halaber, bi lekuko izendatzeko agintzen da, bata nafarra eta bestea frankoa, eta elkarren arteko liskarra auzitegi batean konpon dezatela (1, 4.1). Arau horrek salbuespen partzialak baino ez ditu eta, funtsean, Goi Erdi Aroko kutsu handia duen legeria baten arrasto dira; izan ere, legearen arabera, biktimak edo biktimaren ahaideek justizia egiteko ahalmenen bat zuten. Kasu horietako bat emakumearen bortxaketa zen.

Foruan hainbat bortxaketa-kasu aurreikusten ziren (*mulier forciata*). Emakume bat bortxatzen bazuten, erasoja jasan osteko hiru egunen barruan deklaratu behar zuen, eta Lizarrako lekuko sinesgarriak aurkeztuta (*veridicos tes-*

⁴³ Caro Barojak gogoratu zuenez, Nafarroako foru orokorrean «echandra» edo «chandra» (etxeke andre) eta «echaun» edo «echaiaun» (etxeke jaun) aipatzen dira, eta legezko figura horiek oso garrantzitsuak ziren herrialdeko auzotasuna eta erlijiotasuna aztertzeko. Ikus CARO BAROJA, J., *Etnografía histórica de Navarra*, Iruñea: Editorial Aranzadi, 1972, 3. lib., 139. or.

⁴⁴ Lizarrako foruan ez dago erreferentziarik *pater familias* legezko figurari dagokionez, familiaburu bakar gisa, eta, oro har, ezin ataletan ez da erregistratzen senarrak emaztearen gaineko ahala duenik familia-eremuan.

⁴⁵ *Coloquio Mujeres de la Edad Media: escritura, visión, ciencia: Escritura, visión, ciencia. A novecientos años del nacimiento de Hildegard von Bingen*, op. cit., 56. or.

tes Stellenses) frogatu behar zuen, zeren «hiru egunak igaro ostean ezerk ez dio balio izango» (1, 6.5). Emakumeak epaiketari frogatzea lortzen bazuen, gizonak ordaina eman behar zion (*pariasset eam*) edo harekin ezkondu maila berekoa baldin bazen, eta ez bazen, emakumearentzako senar egokia aurkitu behar zuen «lehen bezain onest gera zedin harekin» (1, 6.2 eta 1, 6.3). Xedapen hori garai hartako hainbat forutan agertzen da, eta Deuteronomiotik dator (22:28-29⁴⁶). Biktimari eman beharreko ordainaz gainera, foruaren arabera, bortxaketagatik 60 sueldoko isuna ordaindu behar zitzaion erregeari (1, 6.5). Alkatearen eta hiriko hamabi herritar onen (*duodecim bonorum vicinorum*) irizpenaren arabera erabaki behar zen gizon hori emakumearentzat benetan egokia zen ala ez (1, 6.5). Azkenik, bortxatzaileak ez bazuen nahi edo ezin bazuen konpentsaziorik eman edo biktimarentzako senarra bilatu, bortxatzailearen pertsona emakumearen ahaideen esku geratzen zen, haien borondatera (1, 6.4).

Lizarrako foru berria onartu eta 74 urte geroago, 1238. urtean, Tibalt I.ak Nafarroako Foru Orokorra zin egin zuen. Azken foru hori lagungarri izan daiteke bortxaketa-kasuen berezitasunak ulertzeko, biak ala biak ohiturazko tradizio beretik baitatoz. Foru orokorraren arabera, gizon batek maila sozial apalagoko emakume ezkongabe bat bortxatzen bazuen, harekin ezkondu behar zuen eta, ez bazuen hori egin nahi, erresumatik erbesteratua izango zen, ondasun guztiak bahituko zizkioten eta «emakumearen ahaideak etsai izango zituen⁴⁷». Bortxatutako emakumea goragoko maila sozialekoa baldin bazen, erasotzaileak 600 sueldoko isuna ordaindu behar zuen, erdia erregearentzat eta beste erdia bortxatutako emakumearentzat, eta gizona erbesteratu egingo zuten eta ondasunak bahituko zizkioten⁴⁸.

Lizarrakoan ez bezala, foru orokorrean bereizketa egiten zen erasotzailearen egoera zibilaren arabera, eta bahiketaren eta adulterioaren legezko figurak txertatzen ziren bortxaketaren inguruabar modura. Zentzu horretan, gizon ezkongabe batek emakume ezkondu bat indarrez (bahiketa) edo haren borondatez (adulterio) eramaten badu, zigortu egingo da: ondasun guztiak konfiskatuko zaizkio eta erbesteratua izango da «Erregearen eta senarraren konfiantza berreskuratu arte⁴⁹». Foruaren arabera, halaber, senarrak uste badu erasotzaileak

⁴⁶ (28) Gizon batek neska gazte birjina batekin egiten badu topo eta neska horrek ez badu ezkon-hitza emanda, gizonak neska oheratzera behartzen badu, eta norbaitek harrapatu egiten baditu (29), gizonak zilarrezko berrogeita hamar txanpon ordainduko dizkio neskaren aitari eta, gainera, neskarekin ezkonduko da ohorea kendu diolako. Bizitza osoan ezin izango du neskarengandik dibortziatu.

⁴⁷ 4. lib., 3. tit. (De fuerzas de mugeres et de adulterios), 3. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 164. or.

⁴⁸ *Ibid.*, 164. or.

⁴⁹ «Daqui á que amor aya del Rey et de su marido». 4. lib., 3. tit., 8. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 165. or.

emaztea indarrez eta haren baimenik gabe eraman duela, emaztea berreskuratu ostean «harekin jarraitu beharko zuen, ezer txarrik egin ez balu bezala⁵⁰». Gizon ezkondu batek emakume ezkondu bat bortxatzen badu, gizonak jabetza guztiak galduko ditu eta erbesteratua izango da; dena den, ezkontza-horniak ez zaizkio bahituko ez erasotzailearen emazteari, ezta bien seme-alabei ere; eta emazteak ez bazuen ezkontza-hornirik jaso, seme-alabei gurasoen onibar guztien erdia egokituko zaie, baita irabazpidezko ondasunak ere; eta erregeak gizonaren jabetza guztien erdia konfiskatuko du. Erasotzaileak emakumea bahitzen bazuen, emakumearen ahaideek erasotzaileari desafio egin ziezaioketen, baita hil ere, emakumea etxera itzultzeari uko egiten bazion. Gainera, erasotzailearen ahaideek debekatuta zuten hari ostatu, laguntza edo aholkurik ematea. Eta erasotzaileak emakumearekin seme-alabarik izango balu, ez lukete herentzia jasotzeko eskubiderik izango. Foru orokorrak dio erasotzaileak ezin izango zuela erresumara itzuli erregearen eta emaztearen konfiantza berreskuratu arte eta, hori gertatuz gero, erasotzaileak bere onibar guztiak berreskuratzeko eskubidea izango zukeela⁵¹.

Azkenik, akusatua absolbitua izan zitekeen eraso frogatzen ez bazen; kasu horretan, zinpean honako lekukotza hau egin behar zuen: «que no la fodió, nin la fregó⁵²».

Nafarroako Foru Orokorrean erregistratutako ohitura baten arabera, gizon ezkonduak emaztea bere auzoan baldin bazuen, ezin zuen beste emakume batzuekin bizi⁵³ eta gizon ezkonduak emaztea hiribilduaren barruan baldin bazuen, ez zuen beste emakume batekin oheratu behar, emaztearekin baizik, eta azpiko galtzarik gabe oheratu behar zuen⁵⁴; larru-jotzea (*fornicatio*) ez zen delitu Lizarrako foruaren arabera eta, beraz, ezkongabeen arteko baimendutako sexu-harremanak isunarekin ez zigortzea arautu zen (1, 6.1). Adulterioari dagokionez, Lizarrako foruaren arabera ez zen soilik emakumeari zegokion delitua, eta emakumeen adulterioa ere ez zen bereziki zigortzen; izan ere, foruan ez zaio zigorrik jartzen emakumeari, baizik eta harekin oheratzen den gizonari. Tuterako foruan bezalaxe, Lizarrako foruan zera xedatzen zen, senarrak emaztea beste gizon batekin gauez harrapatu eta gizona hiltzen bazuen, ez zuela isunik jasoko horregatik (2, 21.2), baina emaztea norbaitek harrapatzen bazuen adulterioa egiten egunez, eta senarrak erreklamazioa aurkezten bazion horregatik hiribildu-

⁵⁰ «Como nuyll mal esta oviesse fecho». 4. lib., 3. tit., 8. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 165. or.

⁵¹ 4. lib., 3. tit., 9. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 165-166 or.

⁵² 4. lib., 3. tit., 3. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 164. or.

⁵³ 4. lib., 1. tit., 2. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 156-157 or.

⁵⁴ 4. lib., 1. tit., 3. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 157. or.

ko jaunari (probestuari) edo lurreko jaunari (merioari), horiek ez zuten justizia egin behar eta ez zuten isunik jarri behar senarrarekin hitz egin gabe; «aitzitik, bientzat egin behar zuten justizia» (2, 21.3). Justizia bientzat egiteko aipamenak (*iustitiam de ambobus facere*) esan nahi du ordena publikoaren edo ohitura sozialaren aurkako delitutzat jotzen zela, baita familia-ordenaren kontrakotzat ere, eta horregatik lurreko eta hiriko jauntxoei zegokien, senarrarekin batera, justizia egitea. Zentzu berean, foruak dio apaiz bat emakume batekin –ezkondua edo ezkongabea– harrapatzen bazuten, beste presbitero batek eta lego zintzo batek frogatu behar zutela, eta lurreko jauntxoaren esku geratzen zen zigorra aplikatzea (2, 27). Lizarrako aljama juduan ere zigortzen zuten adulterioa, eta bedinak jartzen zituen isunak; froga nabari modura, salatutako emakumearen haurdunaldi aurreratua aurkezten zen⁵⁵.

Nafarroako Foru Orokorren laugarren liburuko hirugarren tituluan (*De fuerzas de mugeres et de adulterios*), Lizarrakoaren antzeko modura sistematizatzen da adulterioa, baina ez dio aitortzen senarrari emaztearen maitalea hiltzeko eskubidea. Alde batetik, zera xedatzen du, gizon eta emakume adulterio-gileek giza hilketa erdi baten isuna ordaindu behar diotela lurreko jauntxoari; beraz, ordena sozialaren aurkako delitutzat jotzen da. Beste alde batetik, foru orokorraren arabera, sasiko haurra ez du beste ahaide batek haziko, ez da hartuko ezkon-bikote kanonikoaren seme-alaben anaiatzat edo arrebatzat, eta ez du eskubiderik izango ez aitaren, ez amaren ondasunak oinordetzan hartzeko. Are gehiago, adin-nagusitasunera iristean, ezin izango du fidatzaile, abal-emaile, lekuko edo zin-egile ere izan eliza batean. Alabaina, Lizarrako foruan bezalaxe, foru orokorrean sasiko haurraren interes ekonomikoak babesten dira, eta aitak edo amak erabakiko zuen herentziaren zati bat uztea ala ez uztea, betiere estatu-tu juridikoaren arabera⁵⁶.

⁵⁵ CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, Iruñea: Vianako Printzea Erakundea, 1993, 76. or.

⁵⁶ 4. lib., 3. tit., 10-12 kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 166. or. Sasiko seme-alabek ezin zuten herentziarik jaso, «porque según la ley y fuero no debía nasçer (zeren legearen eta foruaren arabera ez baitzuten jaio behar)». Sasiko haurraren eskubideak aldatu egiten ziren haren legezko estatusaren arabera. Ezkondutako bi maitalaren haurri «campix» esaten zitzaion (Tuterako foruaren 55. legean agertu zen lehen aldiz, eta okzitanieraz ‘soroan aurkitutakoa’ edo ez-legitimoa esan nahi du). Ez guraso batek ez besteak, seme-alabarik ez bazuen, sasiko haurrak honako hau jasoko zuen oinordetzan, legez: 2 sueldo, 6 diru eta gizalur erdi bat, eta gainerakoa hildakoaren hurbileneko ahaideek. Gizona ezkondua eta andrea ezkongabea baldin bazen, adulterio horretako haurrei «fornecinos» esaten zitzairen, (latineko fornix hitzetik, hau da, prostituzio-etxea) eta 5 sueldo eta gizalur bat jasotzen zituzten oinordetzan. Aita eta ama ezkongabeak baziren, haurrei «de ganancia (irabazpidezkoak)» esaten zitzairen, eta gutxienez 5 sueldo higigarriengatik eta gizalur bat jasotzen zituzten oinordetzan, gehi gurasoek utzi nahi zieten. Yanguas y Miranda, José, *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia - Vianako Printzea erakundea, 1964, 1. lib., 480. or.

Lizarrako foruaren arabera, ezkontza kontratu ekonomikoa da, eta kontratu horretan emakumearen legezko parte-hartzea eta baimena izatea ezinbestekoa zen ezkontzaren aurretik, bitartean eta ondoren. Ezkondutako emakumearen egoera zibila faktore garrantzitsua izaten zen haren autonomia soziala murritzeko, baina foruan dagoen ezerk ez du ahalbidetzen emakume ezkonduak ezkongabeak baino salbuespen eta askatasun gehiago baliatzeko aukera izatea, salbuespen batekin: su-ukailearen edo familiaburuaren legezko titulua. Horrela, bada, foruaren arabera, senarra andregaiaren etxera joango da bizitzera ezkondu ondoren eta andregaiak, noski, ez du etxearen jabetza galduko (2, 14.4).

Pirinioetako zuzenbidearen testuinguruan, emakumea libre zen ezkontzeko, eta Nafarroako foruan xedatzen zenez, ez gurasoek, ez aitona-amonek ez zuten eskubiderik seme-alabei edo bilobei beren borondatearen aurka ezkontzera behartzeko⁵⁷. Hala ere, handizurenen kasuan, gurasoek senarra proposa ziezaieketen alabei eta alabek gehienez bi proposamen bazter zitzaizketen, baina hirugarrenarekin ezkontzera behartuta zeuden⁵⁸. Kasu horietan, foruak «andregaiaren prezioa» arautzen zuen, edo senarrak emaztearen familiari zenbat ordaindu behar zion ezkontzeagatik; halaber, ahaideek gizon justuak izendatu eta ezkontza gauzatzeko epe bat zehaztu behar zuten, eta bi aldeak ados jarritz gero, emaztearen ahaideek ezkontza-hornia eskatuko zioten senarrari⁵⁹. Lizarrako foruan ez da alderdi hori arautzen, baina erreferentzia bat agertzen da (2, 43.1); dioenez, emakume batek ezkonsaria ematen bazion senarrari (edo senarraren zorren bat ordaintzen bazuen), baliozkoa izateko bermatzaileak aurkeztu behar zituen, eta adinez nagusia izan behar zuen, hau da, emakumeak hamabi urte edo gehiago izan behar zituen, «zeren bestela ez baitu balio». Europako beste toki batzuetan ez bezala, foruan ez zen aipatzen ezkon-gauaren biharamunean senarrak andregaiari ordaintzen zion oparia, baina zenbait ezkontza birjintasanaren baldintzapean eta frogapean egiten ziren⁶⁰. Nafarroako foru orokorraren arabera, halaber, zerbitzari bat ezkontzen bazen eta jaunak ez bazion uzten askatasunez joaten, zerbitzariak, «jaunak nahi izan ala ez izan», bere bideari jarraituko dio emaztearen ondoan eta jaunaren zerbitzuan egoteari utziko dio ezkon-egunetik aurrera, eta jauna soldata osoa ordaintzera behartuta dago, zerbitzuan jardundako egunak zenbatuta⁶¹.

⁵⁷ 24. errubrika, 7. artikulua. *Los fors et costumaz deu Royaumme de Navarre deca-ports*, Pau: Jérôme Duproux, 1722, 76. or.

⁵⁸ 4. lib., 1. tit., 2. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 156. or.

⁵⁹ 4. lib., 1. tit., 1. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 155-156 or.

⁶⁰ YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, op. cit., 121. or.

⁶¹ 1. lib., 5. tit., 12. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 24. or.

Lizarrako foruan ez dago ia araurik ezkontza eratzeari edo desegiteari buruz⁶², baina ezkontideen jabetzak kudeatzearekin lotutako arau eta atal ugari ditu. Zehazkiago, herentzien araubideari dagokionez, foruan, senarra hil ostean haren jabetzen gaineko emaztearen eskubideak sistematizatzeari buruzko artikulua asko daude. Bitxia den arren, foruan ez dira aipatzen ez gizon alargunak, ezta haien eskubideak ere, baina emakumearen berdinak zirela pentsatzen dugu, nahiz eta kasu gutxiago izango ziren.

Pirinioetako zuzenbidearen testuinguruan, ezkondu ostean, gizonak eta emakumeak elkarrekin partekatzen zuten ondasun higiezin eta higigarrien jabetza eta bi ezkontideek eskubide berdina zuten jabetza horren gain, «aunque el marido haya muchos [bienes] y la mujer no nada o la mujer muchos y el marido no nada (nahiz eta senarrak izan eta emazteak batere ez, edo emazteak asko eta senarrak ezer ez)⁶³». Ezkontza-jabetzaren araubide honen ezaugarrietako bat da ezkontza desegiten bada eta seme-alabak baldin badaude, jabetza osoa bi zati berdinetan zatitzen dela. Seme-alabarik ez bazegoen, ondasunak ez ziren zatitzen eta irabazpidezko sistema aplikatzen zen; beraz, bakoitzak berea zena eramaten zuen eta bikoteak ezkontzaz geroztik lortutakoa erdi bana banatzen zen. Oro har, bietako bat, senar nahiz emazte, seme-alabarik gabe hiltzen bazen, haren ondasunak jatorrizko ahaideengana itzuli behar izaten ziren, hau da, gurasoak bizi baziren, gurasoengana⁶⁴. Nafarroako foru orokorraren arabera, emakumea libre zen oinordetzan hartzeko edo emateko⁶⁵ eta ezkontideek ez zuten askatasunik bestearen baimen edo onarpenik gabe testamentua egiteko; aitzitik, ados jarrita egin behar zuten⁶⁶.

Emakume ezkonduaren ondasunei –higigarri nahiz higiezin– berak eusten zien bere izenean, eta ez ziren, inolaz ere, senarraren jabetzakoak bihurtzen, ezkontzeagatik. Ezkontideen ondasunei zegokienez eta Pirinioetako zuzenbi-

⁶² Ez dago erregistratuta lurraren jaunari zegarrik ordaintzen zitzaionik ezkontzeagatik, eta lehen gaueko eskubidea ere ez zen inoiz indarrean egon herrialdean. Lizarrako foruan ez zen jaso emakumeen janzkerari buruzko luxu-araurik, baina hainbat ohiturari eutsi zitzaien. Foruan ez dago xedapenik etxeko indarkeriari buruz, edo senar-emazteen arteko abusuari buruz, baina adingabeen interes ekonomikoak babesteaz aipatzen da zerbait, oso zeharka bada ere.

⁶³ Bizkaiko foru berria, 20. titulua, 1. titulua. Zuzenbideko printzipio hori euskal foru gehienetan aurki dezakegu; esate baterako, 1611. urteko Bortuez haraindiko Nafarroako erresumako foruaren 2. artikuluko 25. errubrikan; 1514. urteko Lapurdiko foruaren 1. artikuluko 9. tituluan; edo 1520. urteko Zuberoako foruaren 1. eta 5. artikuluetako 24. tituluan.

⁶⁴ *Nafarroako Foru Orokorra*, 2. liburua, 4. titulua, 16. kapitulua.

⁶⁵ Nafarroako Foru Orokorren 4. liburuko 1. tituluan ezarri zen, oro har, erresumako herentzien araubidea. Onibarrak jasotzeko eskubidea, 4. kapituluan.

⁶⁶ *Nafarroako Foru Orokorra*, 3. liburua, 12. titulua, 14. kapitulua eta 3. liburua, 20. titulua, 8. kapitulua.

dearen printzipioei, oro har, jarraikiz, Emakumeari buruz izeneko atalean (2, 43), Lizarrako foruak zera xedatzen du, emazte batek senarrari ezkonsaria ematen bazion edo senarraren zorren bat ordaintzen bazuen, hura baliozkoa izango zen soilik transakzioaren bermeak ematen baziren eta emakumea adinez nagusia baldin bazen, zeren, bestela, ez zuen lege-indarrrik. Ildo beretik, foruaren arabera, senarrak ezin zuen emaztearena zen zerbait dohaintzan eman emaztearen baimenik gabe, baina bere gauzak bai eman zitzakeen dohaintzan (2, 11.10). Dena den, «emazteak senarrari dohaintza egiten entzuten badio, eta han egonik ez badu ezer esaten, dohaintza egiteko baimenik eman ezean, ez du balioko» (2, 11.11). Printzipio hori foru orokorrean ere jasota zegoen; horren arabera, kapare ezkonduak ezin zuen emaztearen ezkontza-hornia saldu haren baimenik izan gabe, ez biek batera erosi edo eskuratutako ezer, ezta emaztearen aldetik etorritako ondasunak ere. Eta, era berean, emakume ezkonduak ezin zuen bere onibarra saldu, besterendu, hipotekatu, ezta bahian eman ere, «erregu bat zahiren baliora arte izan ezik»⁶⁷.

Beraz, honako ondorio hau atera dezakegu: ezkontideek familiaren barruan egindako zorrek erkideak zirela eta, beraz, foruak fidatzaileei eta hartzekodunei buruzko alderdi guztiak arautzen zituen. Zordunak ez bazuen zorra ordaintzen eta fidatzaile bat baldin bazuen, hartzekodunak alkatearengana jo eta fidatzailearen etxera sartzea eskatzeko eskubidea zuen, berme bat jasotzera, eta fidatzaileak ez bazion bermerik erakusten atean, etxetik kanpo, hartzekoduna etxean sar zitezkeen zegozkion bermeak hartzera (2, 22.18). Dena den, une horretan familiaburua ez bazen etxean, hartzekodunak fidatzailearen emazteari jakinarazi behar zion –lekukoen aurrean– bermearen bila joan zela hara, eta fidatzailea ez bazegoen ezkondata, zerbitzariet jakinarazi behar zien. Bermeak eskuratzeko lehen saialdian, emazteak ofizialei eta hartzekodunari ez sartzen uzteko eskubidea zuen, eta ez zuen isunik jasoko horregatik (2, 22.29), baina egun horretatik aurrera, ez fidatzailearen emazteak, ez zerbitzariet ezin izango zioten eragotzi hartzekodunari bermeak hartzea (2, 22.30). Eta eragozten bazioten, isuna jasoko zuten (2, 22.31). Nolanahi ere, fidatzaileak bermea erakuts zezakeen eta, kasu horretan, hartzekodunak ezin izango zuen fidatzailearen etxean sartu (2, 22.15).

Nafarroako Foru Orokorren arabera, emakumea libre zen oinordetzan hartzeko edo emateko eta ezkontideek ez zuten askatasunik bestearen baimen edo onarpenik gabe testamentua egiteko; aitzitik, ados jarrita egin behar zuten. Printzipio horri jarraitzen zaio, halaber, Lizarrako foruan: ados jarrita egin behar zela zioen, eta lekukoen aurrean beti. Lekukoei ‘testamentario’ esaten

⁶⁷ 3. lib., 12. tit., 14. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 112-113 or.

zitzaien, eta ezkontideen borondatearen lekuko izan zirela ziurtatu behar zuten –ez zuten zin egin beharrik–, honako legezko formula honen bitartez: «guk dohaintza hori egiten ikusi eta entzun genuen» (2, 11.7). Testamentariorik ez balego, parrokiako apaizak balio lezake, edo apaizik ez balego, lege-ahalmena duten bi emakumek (2, 11.8). Muturreko kasuetan, lege-ahalmenik gabeko emakume edo gizon baten lekukotzak ere balio izango luke (2, 11.9). 1262. urtean, Tibalt II.ak zera agindu zuen, Lizarrako gizon edo emakumeren batek jabetza higigarriak oinordetzan hartzen bazituen eta alargun izanik horien jabe bazen, jabetza horiek zaindu egin behar zituela. Laborantzarako soroak edo mahastiak baldin baziren, jabeak urtean lau egiteko, gutxienez, egin behar zituen, hau da, aitzurtu, zulatu, kimatu eta mahastiak zaindu; eta, etxeak baldin baziren, etxeei zutik eusteko obligazioa zuen. Eta baldintza horiek betetzen ez zituenak alargun-eskubidea galtzen zuen⁶⁸. Arau horren helburua adingabeen interesak babestea zen.

Deuteronomioan debekatuta dago ezkontza desagitea (22:19 eta 22:29), baina Nafarroako Foru Orokorrek ezkontzaren alde bakarreko haustura arautu zuen, zela gizonaren aldetik, zela emakumearen aldetik⁶⁹. Foruaren arabera, emazteak ez bazuen nahi senarraren ondoan jarraitu, senarrak bere hiru ahaide, gutxienez, deituko zituen eta, hiru senide horiei eta beste hiru auzokideri –«hiri-bilduko edo eskualdeko zuhurrenak izan daitezela»– bikote-bizimodua nolakoa izan zen azalduko zien, bai senarra, bai emaztea nola bizi izan ziren. Senarrak epaimahai bihurtutako pertsona horiek konbentzitzen bazituen emaztea etxean gera zedin, halaxe egin behar zen. Bestela, ezkontideen ondasunak banatu eta senarra bere ondasunekin geratuko zen eta emaztea bereekin, eta onibarren bat bazuten erosita edo konkistetan eskuratua, erdi bana banatu behar zuten. Arrazoi beragatik, ondasun higigarriak eta zorrak erdi bana zatitzen ziren. Baita seme-alabak ere. Seme-alaba kopurua bikoitia baldin bazen, aitak eta amak erdiak hartuko zituzten eta, seme edo alaba bat sobera geratuko balitz, bien artean hazi beharko zuten, «diziendo estos bonos ombres: por crear estas criaturas mas vale que se aiuden esemble⁷⁰». Era berean, foruaren arabera, emakume ezkondu bat beste gizon batekin elkartzen bazen eta senarra uzten bazuen, bere borondatez, «por su plazenteria», bere onibarrak galduko zituen eta lehen senarrak atxikiko zituen, eta ez emazteak, ez haren izenean beste inork, ezin izango zituen haiek

⁶⁸ YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra, op. cit.*, 183. or.

⁶⁹ JIMENO, R., *Matrimonio y otras uniones afines en el derecho histórico navarro (siglos VIII-XVIII), op. cit.*, 349-352 or.

⁷⁰ «Por criar estas criaturas, más vale que se ayuden mutuamente (Haur hauek hazteko, hobe dute elkarri laguntzea)». 4. lib., 1. tit., 1. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 155-156 or.

erreklamatu, baina bien seme-alabek ez zuten galtzen onibar horiek oinordetzan jasotzeko eskubidea⁷¹.

Ezkontideetako bat hiltzeagatik ezkontza desagiteari dagokionez, dena alargunaren esku geratzen zen eta hildakoak hil zen uanean zituen ondasun eta eskubide guztiak baliatzen zituen. Lizarrako foruak leialtasunaren legezko gozamina arautzen zuen, honela: «emakumea bizi eta senarra hiltzen bada, seme-alabak izan arren, emakumea, alargun jarraitu nahi duen bitartean, bikotearen ondasun eta onibar guztien jabe izango da, ahalmen guztiekin» (2, 11.11). Bestela esateko, senarra hiltzean dena alargunaren esku geratzen zen eta, berriro ezkontzen ez zen bitartean, alargunaren zaintzapean geratzen zen guztia bikotearen seme-alabak adinez nagusi izan arte.

Testamentua egiteko askatasuna eta gozamenaz baliatzea alargunaren eskubide besterenezina zen, baina foruak mugak ezarri zituen seme-alaba adingabeen interesak babeste aldera, seme-alabei baitzegokien herentziaren zati bat. Hala eta guztiz ere, alargunak, seme-alabei aitaren aldetik zegozkien ondasunak banatu ala ez banatu, «senarrarenak edo beste edozein gizonenak izandako gauzetatik dohaintzaren bat» egin zezakeen (*aliquod donativum suo marito aut quolibet homini*), betiere horren bermeak emanez gero (2, 11.6).

Foruan atal asko daude ezkontide bat hiltzen denean ondasunak nola banatu arautzeko, eta bereziki erreparatzen zaio amaren eta adingabeen interesak defendatzeari. Oro har, foruan xedatzen zenez, adin-nagusitasunera iristen zirenean, seme-alabek amari erreklama ziezaioketen legez haiei zegokien aitaren onibar eta ondasun higigarrietatik «geratzen zena»(2, 11.14). Auzia sortuz gero, seme edo alabaren batek gehiago zegokiola erreklamatzeko bazuen, amak, testamentarioek eta aitona-amonak zin egin behar zuten (2, 11.15). Gurasoen ahala zen ondasunak seme-alaben artean nola banatu erabakitzea (2, 11.16).

Nafarroako Foru Orokorren IV. tituluan (Herentziei eta ondorengotzei buruzkoa) arlo horren alderdi guztiak arautzen ziren, eta adingabeen interesak babesten ziren, familiaren ondasunen gaineko haien testamentu-eskubideei zegokienez. 3. kapituluan, aitak edo amak seme-alabei zer jabetza eman eta banatu ziezaioketen xedatzen zen, eta zer zen «girgileria» edo arbasoengandik jasotako ondarearen zati hori, betiere aitona-amonak beren biloben guraso diren seme-alabak baino gehiago bizi direnean. Kasu horretan, foruan xedatzen zenez, ez zen ezein ondasun bilobengana transmitituko girgileria moduan, baldin eta aita edo ama aitona baino lehenago hiltzen baziren; aita edo ama aitona hil ondoren

⁷¹ 4. lib., 3. tit., 7. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 165. or. Ikus Jimeno, Roldán, *Matrimonio y otras uniones afines en el derecho histórico navarro (siglos VIII-XVIII)*, Madril: Dykinson, 2015, 352-353 or.

hiltzen baziren, orduan, ondasun hori ondare-ondasuntzat jotzen zen. Lizarrako foruan ez bezala –mugak muga, ezkontideen ondasunen gaineko ahal guztia alargunari esleitzen zion seme-alabekin banatu aurretik–, foru orokorrean zera ezartzen zen, bizirik geratzen zen ezkontideak –aitak nahiz amak– ezin zuela dohaintzarik edo salmentarik egin seme-alaben baimenik ez bazuen, betiere alde z aurretik ondasunak haiekin banatzen ez bazituen. Ondasunen banaketa horretatik salbuetsita geratzen ziren konkista batetik etorritako ondasunak; izan ere, ondasun horiek ezkontzan eskuratu baitzituen senarrak edo emazteak. Gainerako ondasunak seme-alaben artean banatu behar ziren, ondorengotza bitartez, eta gurasoek ezin zituzten seme-alabak oinordetzarik gabe utzi, foru orokorraren arabera «oinordetzarik gabe uzten duenak, dena oinordetzan uzten baitu⁷²». Izan ere, foruan hainbeste babesten ziren ezkonsariko ondasun higiezinak ezen ezin baitzituzten behartu ezein zorretarako haiek baliatzera.

Ez aitak, ez amak ezin zituen seme-alabak oinordetzarik gabe utzi, kasu jakin batzuetan izan ezik, hala nola, semeak edo alabak bere gurasoren bat zauritzen bazuen, edo salaketa larri batengatik zin eginarazten bazieten, edo ileetatik tira egiten bazieten, edo, pertsona onen aurrean, gurasoei «traidore egiaztatua edo miserablea» deitzen bazien. Halaber, Foru Orokorraren arabera, ezkontideek seme edo alaba bat baino gehiago izaten bazituzten, ezin zizkioten ondasun guztiak bakar bati eman, ezin zituztenez gainerakoak oinordetzarik gabe utzi, baina seme edo alaba bati gainerakoei baino ondasun higigarri gehiago eman ziezaioketen, edo lursail bat, edo mahasti bat, eta ondasun higiezinak gehitu ezkontzagatik⁷³.

Lizarrako foruan, halaber, ama alargunak familia-ondarearen gainean zituena eskubideak adingabeen interesen babesarekin kontrajartzen ziren kasuak ere arautzen ziren. Oso kasu gutxitan transmiti zitzakeen emazteak baliatu ezin zituen eskubideak, baina horietako kasu bat zen hori. Seme-alabak adinez nagusi zirenean eta ondasunak banatu nahi ez zituztenean, amak ezin zituen hori egitera behartu, baina seme-alabek banatu nahi izanez gero, justizia-auzitegi baten aurrean behar zezaketen ama; dena den, kasu horretan ama alargunak txirotasuna argudia zezakeen (2, 11.4). Emazte edo alargun txirotasunaren legezko figura penintsulako zuzenbidean aipatzen den lehen aldietako bat da hori. Baina, seme-alaba naturalen jabetzei zegokionez, ama alargunak edozein jabetza saldu edo eman zezakeen bahian, behar izanez gero, eta premia agerikoa bazen ahaide edo bizilagunen iritzian, foruak dio «seme-alabak ere sal zitzakeela, goseagatik» –adopzioan emateko aukerari buruz ari da– (2, 11.13). Norbaitek seme-alaben

⁷² 2. lib., 4. tit., 3. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 40. or.

⁷³ 2. lib., 4. tit., 8. kap. *Nafarroako Foru Orokorra*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1964, 41-42 or.

onibarra errentan hartu nahi bazuen eta ama alargunak errentan eman gabe atxiki nahi bazuen onibar hori, atxiki zezakeen baina errentan hartzeko eskainitako prezio berdina ordaintzen bazuen (2, 11.17).

Emakumeak haurrordeak baldin bazituen eta haiek ez bazuten beren ama naturalaren zatia banatu aitarekin, haurrorde horientzat izango litzateke ama naturalak aitarekin –beste emazte bat hartu aurretik– irabazitako ondasun higigarrien eta higiezinaren zatia; baina aitaren aldetik, emakumeak alargun izaten jarraitu nahi zuen bitartean, ez zuten ondasun higiezinik izango, ondasun higigarriak soilik banatuko ziren (2, 11.12). Eta alargun izaten jarraitzen zuen bitartean, ezin zituen haurrordeen ondasun higiezinak saldu, ezta bahian eman ere.

Norbait testamentua egin gabe hiltzen bazen, eta seme-alaba txikiak uzten bazituen, eta amak beste senar bat hartzen bazuen, seme-alaben ahaideek seme-alaben aitaren aldeko zatia aitortu behar zuten, lekukoen aurrean, eta eskriturak egin (2, 12.1). Eta amak bere ondorengoak aitaren ondasun higigarrien eta higiezinaren bidez atxiki nahi bazituen, fidantza onak eman behar zizkien ondorengoaren senideei, haiek nerabegarora heltzen zirenean ondasun higigarri eta higiezin horiek emango zizkiela bermatzeko (2, 12.2). Bien bitartean seme-alabak hiltzen baziren, herentzia hori eta ondasun higigarri eta higiezin horiek etorritako tokira itzuli behar ziren, hau da, hurbileneko ahaideengana (2, 12.3). Seme-alabek ezin zuten beren oinordetza dohaintzan eman edo baliatu 12 urte bete arte (2, 12.4). Aitona-amonen herentzia ezin zen dohaintzan eman, salbu eta soilik mahasti bat, onibar bat edo etxe bat, betiere gutxienez bi etxe edo onibar bat izanez gero, eta hori soilik seme edo alaba bati, edo apaizei edo elizei. Hala ere, alargunak herentzia hori libreki eman ziezaiekeen semeei eta alabei, ezkontzen zirenean (2, 12.5-6).

Foruan zorrotz arautzen zen lekukorik ez izatea eta eskriturak ez egitea, eta kasu horietan, ez-egite hori egin zuena zigortzen zuen. Kasu zehatz honetan, hildakoak beste pertsona bati dirua zor bazion eta erreklamatzeko zuenak ezin bazuen lekukoen edo eskrituren bidez frogatu, hildakoaren seme-alabek esku-bidea zuten zera zin egiteko, ez zekitela beren aitak diru hori zor zuenik eta ez zutela ezer ordaindu beharrik (2, 33.1). Dena den, hildakoaren seme-alabei dirua erreklamatzeko seme-alabek alegatuko balute hildakoak dirua itzuli zuela, dirua erreklamatzeko zuenak zin egin behar zuen eta burdina goriaren proba gainditu behar zuen (2, 33.3)⁷⁴. Eta erreklamatzailerak nahiko balu, beste pertsona bat

⁷⁴ Europako beste toki batzuetan bezala, ordaliak ez ziren jada erabiltzen XII. mendearen amaieran, eta 1215eko Letrango kontziliotik aurrera bertan behera utzi zituzten. Zehazki, 18. kanonak apaizaren bedeinkazioa debekatu zuen burdina eta ur beroaren proban eta ur hotzaren proban, eta 1222. urtean, Honorio III.a Aita Santuak ordaliak debekatu zituen *Delecti filii* dekretuaren bitartez.

jar zezakeen bere ordez burdina goria jasotzeko, «zeren gerrarako beste gizon bat bidal badezake bere ordez⁷⁵, gauza bera egin baitezake proba hori egiten den epaiketean burdina jasotzeko» (2, 33.4). Hildakoaren emazteak modu berean jokatzeko eskubidea zuen, baina erreklamatzailleak behin eta berriz esaten bazuen emazteak bazekiela, burdinaren proba egitera behartuta zegoen emaztea (2, 33.2).

Sasiko seme-alabei dagokienez, foruan xedatzen da aitak onibar bat edo dirua ematen bazion, sasikoak ez zuela jasoko aita hildakoan seme edo alabatzat legokiokeen zatitik ezer, eta ez zuela parte hartuko gainerako seme-alaba legitimoekin herentziaren banaketan (2, 38.1) baina aitak ez bazuen horrelakorik egiten, herentziaren zati bat izango zuela, anai-arreba legitimoen antzera, baita aitona-amonen herentzian eta erosturetan ere (2, 38.2). Baina aitak, hil aurretik, seme edo alabatzat ukatzen bazuen, eta beste anai-arrebek frogatu bazezaketen, lekuko legitimoekin, ezin izango zuen herentzian parte hartu (2, 38.3).

Foruan xedatzen zenez, lehenengo senarraren seme-alabak zituen alargun batek bigarren aldiz ezkondu nahi bazuen, lehen ezkontidearen seme-alabei harekin irabazitako guztiaren, diruaren eta onibarren erdia zor zien (2, 11.1) baina emazteak lehenengo ezkontzaren aurreko beste onibar edo ondareak bazituen, ez zegoen behartuta horien zati bat seme-alabei ematera (2, 11.2). Eta bi edo hiru senar izan eta guztien seme-alabak baldin baditu, emazteak dagokion aitarekin izandako irabazpidearen zatia eman behar zion seme edo alaba bakoitzari, «eta ez beste ezer» (2, 11.3).

Foruak xehetasun handiz antolatzen du umezurtzen tutoretza Enkomien-dari buruz izeneko atalean (2, 35). Senar-emazteak hil eta haur bat beste pertsona baten tutoretzapean uzten bazuten, eta tutoretza horretaz arduratu behar zue-nak kalte edo iruzur egiten bazion oinordetzan jaso beharreko diruari edo lurrei zegokienez, edo fidatzaile ezgai bat jartzen bazuen haren kalterako, hogeita hamar urtez edo gehiagoz tutore izan bazen ere, kalte-ordaina eman beharko zion egindako kalte guztiarengatik (2, 35.1). Eta ez zuen horregatik tutoretza utzi behar baldin eta semeak, lekukoen aurrean, haren tutoretzapean egoteari utzi nahi ziola adierazten ez bazuen (2, 35.2). Arau horrek salbuespen bakarra zuen: beste behin ere, seme-alaben babesa premiagatik edo txirotasunagatik. Horrela

⁷⁵ Lizarrako foruaren lehen lege-arauari jarraikiz, hiritarren salbuespen eta askatasunetako bat zen gerrara soilik hiru egunetarako joatea, eta hori baldin eta zelai zabaleko gudua baldin bazen, edo erregea etsaiek setiatu bazuten (1, 1.1). Xedapen hori foru orokorrean ere araututa dago (1. lib., 1. tit., 4. eta 5. kap.). Foru orokorraren arabera, arrazoiren batengatik norbaitek ezin bazuen beste pertsona bat bidali gerrara, haren ordez beste norbait bidaltzeko adina diru ordain zezakeen (Lizarrako foruaren 2, 69.2 atalean arautzen da figura hori). Horregatik, Lizarrako foruan xedatzen da hori egin bazitekeen, suaren proba egiteko ere eskuordetu zitekeela beste pertsona batengan.

bada, seme-alabak adin txikikoak izanik, eta haien aitak testamentarioak izendatu bazituen hil aurretik, testamentario horiek, premia-kasuetan, testamentu bidez legozkiekeen ondasunak banatu, saldu eta bahian eman zitzaizkeen, baina seme-alaben premia betetzeko baino ez (2, 11.5).

Benetan zaila da Lizarrako forukoaren antzeko lege-aurrekariak aurkitzea 1164. urtea baino lehenagoko penintsulako legeetan. Lehen esan dugunez, legetuen errubriketan emakumeen aipamenak egiten diren aurrekari oso-oso gutxi daude. Haietan lehenengoa 953. urteko San Zadornin, Berbeja eta Barrioko forua da, non «varones et mulieres» aipatzen baitira, Gartztea Santxez I.a Iruñeko erregearen erreinaldian, eta bigarrena Antso Gartzez III.ak –aurrekoaren birbilobak– emandako Naiarako forua. Dena den, bi lege-testu horietan ez bezala, Lizarrako foruan harrigarria da emakumeari buruz zenbat artikuludauden. Foruan 36 aldiz aipatzen dira emakumeak, 16 aldiz amak, 5 aldiz emazteak, bi aldiz alargunak, 10 aldiz alabak eta beste 10 aldiz aipatzen ditu emakumeak «ellas» izenordainaren bitartez; guztira, 79 aldiz, Lizarrako emakumeek baliatzen zituzten eskubide nagusien zenbait printzipio gidari garatzen dituzten 41 arautan. Eta hori foruko 258 arauen guztizkotik % 15,8 da⁷⁶. Halaber, oso deigarria da arau horien % 78 jabetzarekin, herentziarekin eta testamentuekin lotutako kontuak izatea. Azkenik, printzipio horiek zehaztasun-maila oso handiarekin arautzen direla nabarmendu behar dugu, emakumeek familiaren jabetzen gainean zituzten interesei zokokienez.

Lizarrako foruan jasota dagoen moduan, ondasunen jabe izatearekin, erabiltzearekin eta transmititzearekin lotutako emakumeen ahalaria buruzko lege-aurrekariak oso eskasak dira IX. mendetik XII. mendera bitarte. 1017. urteko Leongo foruan zenbait lege-xedapen daude ezkontzari, emaztearen ondasunei, etxearen bortxaezintasunari eta, ezkontidea falta dela, emaztearen immunitateari buruz. Horrela, esaterako, foruan xedatzen denez, toki jakin batean «mandazionario» ondasun higiezinak dituen emakume batekin ezkontzen den gizonak emaztearen onibarren jabe izan eta administratu zitzaizkeen, betiere han biziz gero; aldiz, onibar «ingenu» edo libre bat duen emakumearekin ezkontzen denak

⁷⁶ Bat larru-jotzeaz (1, 6.1), bost bortxaketari buruz (1, 6.1-5), bat erromesen jabetzak lapurtzeari buruz (2, 8.1), 17 ondorengotzei buruzko atalaren barruan (2, 11), hiru herentziei buruzko atalean (2, 12), bat emaztegaiaren etxera bizitzera joango den gizonak egindako zorrak ez barkatzeari buruz (2, 14.4), bat alargunek bete beharreko zerga-kargei buruz (2, 15.1), hiru adulterioari buruz (2, 21.1-2 eta 2, 27.1), bat emakumearen jabetza higigarria bahimenduen aurrean babesteari buruz (2, 22.20), hiru emakumeak familia-ondasunak babesteari buruz, zorreatatik bermeak bahitu beharreko kasuetan (2, 22.29-31), bat zela-aberea ez bahitzeko alaben eskubideari buruz (2, 22.34), bat senar zenak egindako zorrei buruz (2, 33.2), bat senarraren zorrak ordaintzeari buruz (2, 43.1), bat etxeko gizonazkoen gerra-zerbitzuaren salbuespenari buruz, erditzeagatik edo amaren osasun egoera larriagatik (2, 69.2) eta, bukatzeko, Lizarrako emakume guztiei buruzko epigrafea.

haren jabetza osoa izan dezake, non bizi den axola gabe (10. dekretua)⁷⁷. Foruaren arabera, halaber, senarrak emaztearen gaineko lege-ahala zuen, ezin baitzen emazterik preso hartu, epaitu edo prozesatu senarra ez bazegoen (42. dekr.) eta ezin emakume ezin zen bere gogoaren kontra eraman errege-ogia egitera, «nolaz eta haren zerbitzaria ez den» (37. dekr.). Azkenik, Leongo foruak ezartzen zuen, emakumezko okin batek ogiaren pisuan iruzur egiten bazuen, lehen aldian, zafratu zezatela eta, berriro eginez gero, bost sueldo ordaindu beharko zizkiola erregearen merioari (35. dekr.). Emakumezko okinek zilarrezko sueldo bana ordaindu behar zioten astean behin erregearen borraruari (43. dekr.). Bukatzeko, 25. dekretuak agintzen zuenez, senarrak giza hilketa egiten bazuen eta ez bazuen zerekin ordaindu, borrarroak gizonaren ondasun higigarrien erdia hartuko zuen, eta beste erdia emazte, seme-alaba edo gertukoentzat gordeko zen, etxeekin eta onibar guztiarekin batera⁷⁸.

Naiarako foruaren 31. artikuluan xedatzen zen seme-alabarik gabeko alargunak (*vidua de Naiara*) ez zuela oste-zerga ordaindu beharrik (apaizek eta lurren errentariak ere ez zuten ordaintzen)⁷⁹. Inork ezin zuen ostatu eskatu emakume alargunaren edo ezkongabearen etxean, ezta haren ohoreari eraso egin ere (30. art.)⁸⁰. 44. artikuluan testamentua egiteko askatasuna arautzen zen eta, gizonak edo emakumeak ez bazuten seme-alaba edo oinordeko naturalik, ondasun higigarriak edo higiezinak nahi zutenari eman ziezazkioketen oinordetzan, handizuren bati izan ezik⁸¹. Azkenik, Naiarako foruan emakume txiroaren aipamen bat egiten da: erregea edo herrialdeko jauna muturreko premia-egorran baldin bazegoen, borrarroa bidal zezakeen emakume txiroen oiloak konfiskatzera, baina oilo bakoitzaren truke ezohiko prezioa ordaindu behar zuen, hau da, ahari-larru bat⁸².

Bortxaketari buruzko erregulazioen aurrekariak ohikoagoak dira, testu biblikoetan oinarritzen diren aldetik. Esate baterako, 1099. urtean, Miranda Ebroko foruan heriotza-zigorra xedatzen zen bortxaketagatik. Foru horren arabera, gizon edo emakume batek ezkontutako gizon edo emakume bat zauritzen

⁷⁷ RODRÍGUEZ, J. (arg.), *Los fueros del Reino de León: Documentos*, León: Leonesas, Ediciones S. A., 1981, 2. lib., 16. or.

⁷⁸ Rodríguez, Justiniano (arg.), *Los fueros del Reino de León: Documentos*, Leonesas, Ediciones S. A., León, 1981, 2. lib., 16-23 or. Ikus, halaber, jatorrizko latinezko testua, hemen: Flórez, Henrike, *España Sagrada: Theatro geographico-historico de la Iglesia de España. Historia Compostelana*, Madril: Antonio Marín Bulegoan, 1754, 340-347. or.

⁷⁹ Boletín de la Real Academia de la Historia, Madril: Historiako Errege Akademia, 1891, 19. lib., 79. or.

⁸⁰ *Ibíd.*, 79. or.

⁸¹ *Ibíd.*, 82. or.

⁸² *Ibíd.*, 83. or.

bazuen, hirurogei sueldoko isuna ordaindu behar zuen; eta odolik isuri ezean, hogeita hamar sueldokoa. Gainera, «lizunkeriak bultzatuta, gizon edo emakume batek gizon ezkondu bati iletik, bizarretik edo barrabiletatik helduz gero, erruaz askatzeko giza hilketa erdi baten isuna ordaindu behar zuen; eta ezin bazuen ordaindu, espetxean egon beharko zuen hogeita hamar egunez eta, gero, makilaz jo hiribilduaren alde batetik bestera zihoan bitartean⁸³». Nafarroako Marañoño foruan (ca. 1124) ere arautu zen bortxaketa, 300 solido ordainduta (*Toto homine qui rapuerit filiam de vicino de Maraione*⁸⁴). Santiago de Compostelako apezpikutzaren herrixken foruan (1113), emakumearen bortxaketa edo bahiketari buruzko atal bat dago (*mulieris violationis, quod vulgo raptum dicitur*⁸⁵), eta 1118. urteko Toledoko foruan bortxaketa debekatuta zegoen, heriotza-zigor eta guzti (*morte moriatur in loco*⁸⁶). Azkenik, Naiarako foruan emakume birjina bat bortxatzea debekatzen zen, baina ez zen xedatzen delituari zegokion zigorra (*neque virginem forcicare*⁸⁷).

Adingabeek herentziaren gainean zituzten eskubideak sistematizatzeari buruzko aurrekariak ere urriak dira, eta egia esateko, zaila da idatzitako lege-arauetan adingabeek gurasoen herentziarekiko duten ahala hain zehatz arautzen duenik aurkitzea 1164. urtea baino lehen. Lizarrako foruan adingabeen 57 erreferentzia aurki daitezke 28 arautan, eta ia denak herentzia-eskubideei eta adingabeen babes eta tutoretzari buruzkoak; mende hartan berrikuntza izan zen hori.

Lizarrako foruan, halaber, lehenik eta behin San Martin burguko juduen salbuespen eta askatasunak arautu ziren zehaztasun handiz, eta gero hiri osoko juduenak. Juduen 19 aipamen daude foruan, zortzi lege-arautan bilduta eta aipamen gehienak merkataritza-transakzioei buruzkoak dira: beren auzoan edo aljaman bertan, harresiz inguratuta, sinagoga eta hilerria zutela, eta beren ordenantza eta erakunde propioak ere bazituzten. Antso Jakitunak Naiarako forua eman zien Tuterako juduei 1170. urtean⁸⁸ eta Nafarroako hebrear erkidegoak udal-go-

⁸³ MUÑOZ y ROMERO, T., *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los reinos de Castilla, León, Corona de Aragón y Navarra, op. cit.*, 348. or.

⁸⁴ *Ibid.*, 496. or.

⁸⁵ *Ibid.*, 404. or.

⁸⁶ *Ibid.*, 366. or.

⁸⁷ *Ibid.*, 290. or.

⁸⁸ Eskumen ugari zituzten, esate baterako «herriko gaztelura joan daitezela bizitzera, eta auzoan uzten dituzten etxeak saltzeko ahalmena izan dezatela: ez dezatela lezda ordaindu, baina gaztelua konpontzeko betebeharra izango dute: ez dezatela giza hilketa ordaindu, baldin eta gazteluan daudela eraso egiten badiete eta kristauren bat hiltzen badute; abantaila asko zituzten, besteak beste, leinuaren onibarrerengatik hamarrenik ez ordaintzea, eta bai kristauei erositakoengatik soilik». MARICHALAR, A. eta MANRIQUE, C., *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España, op. cit.*, 363-364 or.

bernu baten bitartez antolatzen hasi ziren harrezkero, bedin edo albedin bat buru zutela, errejidore eta epaimahaikide eta guzti, eta udal kristauek izaten ziren gainerako karguekin; autonomia-maila handia izan zuten. Aljamako bizimodua arautzen zuten lege-arauak –Taqanot edo tekana deituak– kristau-erkidegoetako ordenantzen antzera onartu behar izaten ziren, udal-batzarrean; batzar horiek sinagogan egiten ziren⁸⁹. Adibidez, Tuterako aljamak udal-ordenantza berriak onartu zituen 1363. urtean, eta «izendatutako hogeirejidoreen erabakiak obeditzen ez zituztenak zigortu egingo zituzten, baita gezurrezko lekukotza egiten zutenak ere⁹⁰».

Beren ordenantzak zituzten arren, Lizarrako foruaren arabera, juduek hiriko legeak bete behar zituzten merkataritzari zegokionez, gainerako herritarrek bezalaxe. Zentzu horretan, foruaren testuan ez da juduen eta kristauen arteko bereizketarik egiten giza hilketei, zauriei edo irainei dagokienez, eta lege-neurri berak aplikatzen zaizkie guztiei (1, 14) eta, halaber, oso esplizitua da juduen estatua juridikoari dagokienez, handizurenak, frankoak, hiritarrak eta juduak legez parekatuta daudela aipatzen baitu (2, 19.8-9).

- Nafarroako Erresuma osoan juduen tratamendu juridikoa, oro har, bideratzen duten lau printzipio, gutxienez, biltzen dira Lizarrako foruan:
- Juduak zuzenbideko subjektu ziren (1, 14; 2, 19.8-9).
- Libre ziren (1, 14; 2, 19.8-9).
- Libreki jardun zezaketen merkataritzan eta jabetza ere libreki eskura zezaketen (2, 55). Juduen ondarearen zati handiena kristau, musulman eta juduek egindako kreditu-konpromisoak ez betetzetik zetorren⁹¹.
- Babes juridikoa zuten (1, 12). Ordenamendu juridiko, jurisprudentzia eta epaile propioak zituzten komunitate barruko gai erlijioso eta zibiletarako. Zigor-arloan, behe-justizia administratu zezaketen; izan ere, Nafarroan, zigor-arloko justizia erregeari zegokion eta salbuespen oso urriak ziren jurisdikzio-jaurerriak eta immunitateak. Epaiak betearaztea eta isunak kobratzea errege-botereari zegozkion.

Lizarrako merkatariak eta haien interesak erresumako agintarien babespean zeuden eta, halaber, baita Gaztelako eta Aragoiko agintarien babespean ere. Lizarrako foruaren lehen atalean –hiriko biztanleen eskubide eta askata-

⁸⁹ CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, op. cit., 34. or.

⁹⁰ MARICHALAR, A. eta MANRIQUE, C., *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, op. cit., 364. or.

⁹¹ CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, op. cit., 52. or.

sunei buruzkoan– xedatzen zenez, ezein gizon ez zen libre geratuko Lizarrako franko edo juduekin zorpetzen bazen (1, 12).

Oro har, Lizarrako foruan, hiriko bi erlijio-komunitateei –judu eta kristauetari– zegozkien alderdiak tratatzen diren kasuetan aipatzen dira juduak berariaz; izan ere, Lizarran ez baitzen musulmanik. Gerra judizial baten testuinguruan, juduak bere sinesbidearen izenean zin egin zezakeen eta zin egin behar zuten (2, 19.9) eta errabinoaren gutunek kristauen eskritura edo lekukotzen balio berdina zuten (2, 55.2). Eskubide horren jatorria Alfontso I.ak 1119. urtean Tuterako musulmanei emandako gutuna da; gutun horretan agintzen zenez, «mairu batek auzia badu kristau batekin, edo kristau batek mairu batekin, mairuen alkateak epai dezala mairua beren sunnah-ri jarraikiz, eta kristauen alkateak epai dezala kristaua, beren foruaren arabera⁹²».

«Kristauari eta juduari buruz» kapituluan, funtsean, eskritura, zor edo salerosketekin lotutako auziak aipatzen dira eta, oro har, Lizarrako kristau eta juduen arteko legezko guduak; kapitulu horretan, bi erlijioetako sinestunen artean erabateko berdintasuneko araubidea xedatzen da eta, beraz, kristau batek judu baten aurkako auzia bazuen, dela diruagatik, dela kolpeengatik, dela beste edozein arrazoiengatik, eskriturarik edo lekukorik izango ez balitz, juduak zin egin eta justifikatzen bazuen bere burua, libre geratzen zen; era berean, kristauak zin eginda justifika zezakeen bere burua judu baten aurkako auzian, baldin eta juduak lekukorik ez bazuen (2, 55.5).

Zentzu berean, foruan honako hauek bereizten ziren: lekuko frankoak edo nafarrak (erresumako beste toki batzuetatik etorritakoak), presbiteroak edo legoak, kristauak edo juduak. Judu eta kristauen arteko epaiketa baten testuinguruan, arrazoa edozein izanik ere, bi lekukok deklaratu behar zuten, bata judua eta bestea kristaua (2, 55.1). Lehen esan dugunez, eskriturarik edo lekukorik ez zenean, biek zin eginda justifika zezaketen beren burua, eta kargu orotatik libre geratzen ziren hala (2, 55.5). Zorrek eragindako epaiketen testuinguruan, kristauak aljamako errabinoaren eskritura bat eraman zezakeen auzibidera, ordainketa egin zuela egiaztatzeko (2, 55.2), eta kasu horretan, juduak lekukoen bidez egiaztatu behar zion eskritura zuenari ez ziola ordaindu. Judu edo kristau bat hiltzen zenean, seme-alabek aitak egindako zorra kitatu behar zuten, betiere hartzekodunak eskritura egin bazuen edo horren frogarik izanez gero (2, 55.3). Kristau bat hiltzen bazen eta oinordekoek ordaindu gabeko zor bat erreklamatzeko bazioten judu bati, eskrituren bitartez frogatu behar zuten eta, juduak ezin

⁹² PECES-BARBA, G.; LLAMAS, Á.; FERNÁNDEZ, C. R. (arg.), *Textos básicos de derechos humanos con estudios generales y especiales y comentarios a cada texto nacional e internacional*, op. cit., 31-32. or.

bazuen lekukoen bidez frogatu zorra benetan kitatu zuela, ordaindu egin behar-ko zuen (2, 55.4). Handizuren eta frankoek 10 sueldo baino gutxiagoko zorrak bazituzten hiritar eta juduekin, lehenengoek gizon heldu bat –hamabost urte edo gehiagokoa– lekukotzat aurkeztu behar zuten, zinpean lekukotza emateko (2, 19.8). Bestalde, judu eta hiritarrek beren eskuarekin zin egin behar zuten 12 sueldotik gorako zorreatatik (2, 19.9). 12 diru baino gutxiagoko kasuetan, nafarrak «gizon guztien aurrean» «bere adiskidearen buruagatik» zin egin behar zuten, juduak «Ekialdearengatik» eta frankoak «bere adiskidearen edo aitabitxiaren buruagatik» (2, 19.9).

Legeak Lizarrako juduak babesten zituenez eta erregeen babes-ere bazutenez, erbesteratutako judu askoren babes-leku bihurtu zen Nafarroa XI. mendearen erditik XVI. mendearen amaierara bitarte. Almorabideen 1086ko inbasioaren eta, gerora, 1147. urtean, almohadeen agintearen ondorioz, XI. mendearen bigarren erditik aurrera lur musulmanetan bizi ziren erkidego juduen exodoa gertatu zen Nafarroarantz. Horrekin batera, 1096. urtean Urbano II.a Aita Santuaren lehen gurutzadatik eta horren ondoren etorritako juduen aurkako xedapenetatik aurrera –esaterako, Felipe II.ak 1182an agindutakoak, 1215eko Letrango Kontzilioaren probidentziak, 1209tik 1244ra bitarte gurutzada albitarrean hartutako neurriak eta Luis IX.aren ediktuak 1242an eta 1254an (sarraskiak eta kanporatzea), zazpigarren gurutzadaren testuinguruan–, komunitate judu askok Nafarroako erresumara erbesteratzea erabaki zuten.

Frantziako erresumako eta Europako beste toki batzuetako errepresio-politikek kontraste handia egiten zuten Tibalt I.ak 1237an hartutako neurriekin; Tibalt I.ak, Inozentzio IV.a Aita Santuaren sostenguarekin, juduen gutxiengoaren babesletzat jo zuen bere burua, «behartutako bataioak saihestera eta haien zor-rrak ordain daitezen ahalbidetzera iristeraino⁹³». Gaztelako mugan dauden Vianako eta Guardiako hiribilduetan 70 eta 50 familia judu hartu zituzten, hurrenez hurren, XIII. mendearen hasieran⁹⁴. 1234. urtean, Gregorio IX.a Aita Santuak Tibalt erregeari gogorarazi zion Nafarroan ez zirela betetzen Letrango kontzilio-ko xedapenak, juduen janzkerari zegokionez; izan ere, kristauen janzkeraz bestelako arropa janztera behartzen zituen juduak, jendaurrean identifikatu ahal izateko⁹⁵. 1266ko erregistroan, Lizarrako judutegi osoan Nafarroako errege-aitxorri ekarpenak egiten zizkieten 29 etxe zenbatu ziren eta, koroari egindako zerbitzuen artean, komunitateak erregeari emandako 1.700 liberako mailegu

⁹³ CARRASCO, J., *Las primeras migraciones judías en el reino de Navarra (1076-1328)*, *op. cit.*, 24. or.

⁹⁴ *Ibid.*, 27. or.

⁹⁵ YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 516. or.

garrantzitsua erregistratu zen⁹⁶. Juan Carrascoren hitzetan, «tolerantziaren eta babestuei emandako tratua onduz, Nafarroako lurak babes-leku bihurtu ziren, bereziki, 1274. urtetik aurrera, Frantziako etxearen politika antisemitak juduen migrazio-aldiak eragin baitzituen bata bestearen atzetik⁹⁷».

Baina indarkeria judu nafarregana ere iritsi zen eta, 1276an, Felipe III. aren indar frantsesek Nabarrera eraso eta suntsitu zuten, eta horrekin batera, Iruñeko aljama. Nabarrera suntsitu eta handik urtebetera, Frantziako erregeak, Nafarroako erregearen tutore zen aldetik, zera agindu zuen, Nuño Gonzalezi dirua edo jan-edanak lukurreriaz mailegatu zizkietenek printzipala kobratzearekin konformatu beharko zutela eta Lizarrako juduek zortzi urteko epea eman behar zutelara zordunei zorra ordaintzeko, urtean zortziren bat kobratuta. Ildo beretik, 1278. urtean, juduek Murillo el Fruto eta Cabanillas herrietako herritarrei jartzen zizkieten interesak muga zitezten agindu zuen, eta Araciel eta Corella herrietako herritarrek printzipala ordain ziezaietela juduei, ez interesak; eta juduek San Adrián eta Azagrako herritarrei hiru urteko epea eman ziezaieten agindu zuen, zorrak ordaintzeko⁹⁸. 1277. urtetik 1280. urtera bitarte, hainbat xedapen onartu ziren erresuman Lizarrako merindadeko erkidego juduetako pertsonak eta haien interesak babesteko, eta urtean zergetan ordaindu beharreko gehienekoa ezarri zen, hau da, 2.000 libera; 1280an, Tuterako juduek ez zituztelara Ribaforadako herritarrak molestatu agindu zuen erregeak, zor zizkieten interesengatik, eta Buñuelgo herritarrei kapitala baino ez kobratzeko. Ildo beretik, 1299. urtean, Nafarroako erregearen ezkontide Felipe I.ak Frantziako Luisen ordenantza erresuman bete zedin agindu zuen, baina ez zuen arrakastarik izan; ordenantzak zioen juduekin lukurreriaz hartutako betebeharrak barkatu egin behar zirela eta nahikoa zela kapitala itzultzearekin⁹⁹.

Baina neurriak neurri, juduen exodoak migrazio gehiago erakarri zituen Nafarroara 1292tik 1306ra bitarte kontinenteko hainbat puntutan ezarritako

⁹⁶ CARRASCO, J., *Las primeras migraciones judías en el reino de Navarra (1076-1328)*, *op. cit.*, 25. or.

⁹⁷ CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 58. or.

⁹⁸ 1256. urtean, maileguak ez ordaintzeagatik juduek eskuratutako ondasunez jabetzeko ahalmena eman zion Alejandro IV.a Aita Santuak Tibalt II.a erregeari, jabeai itzultzeko edo erabilera elizkoietarako; eta 1330. urtean, Felipe III.a erregeak maileguak gehienez % 20ko interesarekin egiteko mugak ezarri zituen foruen hobekuntzan, baina agindu horrek ez zituen eragin legegileak bilatzen zituen ondorioak, koroak berak ere agindua saihestu behar izan baitzuen. Ikus YANUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de Antigüedades del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 502. eta 516. or.

⁹⁹ *Ibidem.*, 517. or. 1277 eta 1280 artean, hainbat xedapen onartu ziren erresuman Lizarrako merindadeko erkidego juduetako pertsonak eta haien interesak babesteko, eta urtean zergetan ordaindu beharreko gehienekoa ezarri zen, hau da, 2.000 libera.

neurri antisemiten ondorioz: jabetzak sistematikoki espoliatzea, atxiloketak, zerga bereziak eta konfiskatzeak; azkenean, Felipe IV.ak kanporatzea agindu zuen 1306an, eta Frantziako, Languedoceko eta Borgoñako juduak seigarren aldiz kanporatu zituzten 1322. urtean. Horren ondorioz, Joana II.a Evreuxkoaren erreinaldian (1329-1349), juduen beste migrazio-aldi bat gertatu zen Nafarroarantz, eta Tuteran eta Lizarran hartu zituzten erbesterratu gehienak, guztizkoaren % 65. XIV. mendearen hasieran, Lizarrako judutegia asko handitu zen eta erresumako hirugarrena zen zerga-ekarpenen arabera; ekonomiaren eta kulturaren arloko jardueren loraldia ere ekarri zuen¹⁰⁰.

Lizarrako juduak seneskalaren jurisdikziopean zeuden; seneskalak hainbat judu preso hartu zituen 1308an, eta juduen komunitateak protesta egin zion Luis Hutin erregeari. Kausa entzun ostean, erregeak zera agindu zuen, Lizarrako seneskalak utz zezala jurisdikzio hura Iruñekoaren esku, judutegiko giltzekin batera, eta presoak aske utz zitzala. Aldi berean, erregeak juduen interesak eta ondasunak defendatzeko agindu zion Iruñeko seneskalari. 1326. urtean, Lizarrako juduak Juan Gartzea hartzailea auzitara eraman zuten berriro 50 sueldo egunean eskatu zizkielako «denbora luzez» erregeari zor zizkioten petxak kobratzeko, horrek zerga-karga areagotu egiten baitzuen. Kausa entzun ostean, Juan Gartzeak erkidego juduaren petxaren hartzaile izateari uko egin behar izan zion, eta erkidegoko baileia bera hasi zen petxa administratzen, lehen egiten zen bezala¹⁰¹.

1320ko udaberritik aurrera, «pastorelloen» mugimenduak ikara eragin zuen Europako hainbat tokitako aljama juduetan. Yanguas y Miranda autoreak esan zuenez, Lizarrako kristauak suminduta zeuden koroak juduei ematen zien babesarengatik, «haien inbidiaz baitzeuden, haien aberastasunak zirela eta¹⁰²». 1328ko otsailaren batean Karlos I.a Burusoila hil zela baliaturik, mugimendu antisemitak piztu ziren Nafarroan, eta Lizarrako judu asko erail zituzten martxoaren 5etik 6rako gauean, kristauen olde batek, San Frantzisko komentuko Pedro Ollogoien fraideak zirikatuta, judutegia eraso zuenean¹⁰³. Sarraskia gertatu ondoren, erresumak justizia egin zuen, hau da, zigor-epaia betearazi zuen eta isun zorrotzak ezarri zizkien partikularrei, baita zenbait kontzejuri ere, haietako herritarren batek lintxamenduan parte hartu zutelako, baina egia esan, kausa guztiz zaila izan zen, jende asko zegoelako aipatutako krimenean inplikaturik eta

¹⁰⁰ CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, op. cit., 74. or.

¹⁰¹ YANQUAS Y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, op. cit., 517. or.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ GOÑI GAZTAMBIDE, J., La matanza de judíos en Navarra, en 1328, *Hispania Sacra*, 12, 1959, 5-33 or.

auzitegien epaipean¹⁰⁴. Fray Pedro Ollogoien Lizarran hartu zuten atxilo erregearen ofizialek, eta Iruñeko apezpikuaren esku utzi zuten¹⁰⁵. 1329ko gertakarietan parte hartzeagatik epaitu eta heriotza-zigorra ezarri zioten, baina elizako agintariek zigorra barkatu zioten geroago. Isun partikularrez gain, erregeak beste isun bat ere jarri zien Lizarrako herritarrei, oro har: 10.000 libera, hamar urtean ordaintzeko; halaber, ohiturari jarraikiz, oinordekorik gabe hildako juduen jabetzak erregeak jaso zituen oinordetzan.

Sarraskiak eragin handia izan zuen arren, soilik urtebete geroago, bereziki, Lizarrako eta, oro har, Nafarroako komunitate judua berriro ere goraldia bizitzen hasi zen eta, 1329. urtean, Lizarrako juduek 1.600 liberako laguntza eman zioten erregearen diru-kutzari¹⁰⁶. Nafarroako errege-erregina berriek juduekiko zuten politika babes-politika izan zen orduan ere, 1330. urtean aldarrikatu zen Nafarroako foru orokorraren hobekuntzan, gutxiengo sozial, erlijioso eta kultural horri monarkiaren aldetik eman zitzaion tratamenduan ikus zitekeenez. Hasieran, Tuteran izan zen erbesteratutako judu gehienen jomuga, baina 1334tik aurrera –Henrike Sullykoa gobernadore zela–, Tuteran, Lizarran eta Zangozan metatu ziren deserriratutako juduen % 64, eta esan behar da Estellerriko sei herrietan hogeita hamasei familia edo guztizkoaren ia % 34 hartu zituztela¹⁰⁷. Aldi berean, Nafarroako gobernadore Salhadin Angleurakoak 1277. urtean suntsitutako Nabarrieriako judutegia berreraiki zedin agindu zuen 1336an. Judutegi berriak harresia izan behar zuen eta, babeste aldera, judu guztien etxeak toki horretan eraikitzeko agindu zuen, ezin zuten hiriko beste inon eraiki etxerik¹⁰⁸.

1331ko, 1340ko eta 1361eko gorteetan neurri antisemitak hartu zituzten Portugalen: hamar familia judu baino gehiago bizi ziren herrietan ghettoak sortzeko agindu zuten¹⁰⁹ eta 1355. urtean eta 1366-1369 aldian Henrike Trastamarakoaren tropek Gaztelako lehen gerra zibilaren testuinguruan egindako bidegabekeriak zirela eta, Nafarroa harrera-lurralde bihurtu zen berriro ere, eta erresumak juduen interesak babesten jarraitu zuen¹¹⁰. 1370. urtean, Joana I.a erreginak zera

¹⁰⁴ MENDOZA, F., Con los judíos de Estella, *Revista Príncipe de Viana*, 44-45, 1951, 261. or.

¹⁰⁵ GOÑI GAZTAMBIDE, J., *Historia Eclesiástica de Estella*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, Hezuntza, Kultura eta Kirol Departamentua, 1990, 2. lib., 85. or.

¹⁰⁶ CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 77. or.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 69. or.

¹⁰⁸ YANGUAS Y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 518. or.

¹⁰⁹ PIMENTA, M. J., *Los judíos en Portugal*, Madril: Mapfre, 1992, 72. eta 110. or.

¹¹⁰ PÉREZ, J., *Los judíos en España*, Madril: Marcial Pons, 2005, 121-123 or. Ikus, halaber, LEROY, B., Recherches sur les juifs de Navarre à la fin du Moyen Age, *Revue des études juives*, 140, 1981, 319-432 or.

agindu zuen, Calahorratik eta Gaztelatik Nafarroara erbesteratzen ziren juduak babestu egin behar zirela; horretarako, bakoitzak buru eta besoko urtean bi florineko ekarpena egin behar zuen eta aberats eta txiroek ordaindu behar zuten. Horretaz gain, «erresumako aljamak ekarpenak egitera ez behartzeko» agindu zuen, «ardoaren eta haragiaren sisan izan ezik, ez eta beste juduak ere; eta ezin izango zitzaizkien eskumikua eta aztama leporatu¹¹¹». Gainera, gehiegikeriarik izan ez zedin, kristau edo musulmanek juduei onibarrak erostea debekatu zitzaizen, erregearen baimenik gabe. 1366an, Lizarrako judutegian 85 su zeuden, hau da, Estellerriko aljamako populazioaren % 10 eta hiriko populazioaren ia % 11 osatzen zuten. Merindadeko juduen zerga-biltzailea Jeuda Levi zen garai hartan¹¹². 1375ean, Lizarrako juduen aljama erresumako hirugarrena zen orduan ere, errege-zergetan egiten zuen ekarpenaren arabera¹¹³. Nazioartean juduen gaineko presioa handia izaki, judu askok jabetza higigarriak saldu egin zituzten errazago mugitu ahal izateko eta, beraz, 1380. urtean, Karlos II.ak zerga berria ezarri zuen: juduek kristau edo musulmanei saltzen zieten onibar guztietan liberra bakoitzeko 5 sueldo¹¹⁴.

Gaztelako eta Aragoiko erresumetan sarraskia izan zen 1391n, eta Karlos IV.a Frantziakoak zazpigarren kanporatze-ediktua eman zuen 1394. urtean; horren arabera, erkidego juduek 45 eguneko epea zuten jabetzak saldu eta erbestera abiatzeko. Beraz, migrazio-aldi gehiago egon ziren Nafarroara¹¹⁵. 1386an, Karlos II.ak Tuterako juduei petxagatik zor zituzten 431 libera barkatu zizkien, «haien txirotasunagatik, izan ere, iraganean 500 petxero egoten ziren, baina orain 200 baino ez ziren geratzen¹¹⁶». Karlos III.ak berriro ere 120 libera barkatu zizkion Tuterako aljamari, ekarpen arruntetik, sinagoga nagusia konpondu ahal izan zezaten, egoera txarrean zegoelako; eta 1435. urtean, erregeak petxa arruntetik 342 libera barkatu zizkien berriro¹¹⁷. 1469an, Iruñeko aljamatik kanpo bizi ziren juduak berriro ere aljama barrura itzul zitezten agindu zen, eta erregearen ondare ziren etxeak konpon zitzatela; 1482. urtean, Tafallako gorteeek onartutako ordenantza baten bitartez, juduek ezin zuten aljamatik irten

¹¹¹ YANUAS Y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra, op. cit.*, 518. or.

¹¹² LEROY, B., *The Jews of Navarre in the late Middle Ages*, Magnes Press, Hebrew University, 1985, 94. & 119. or.

¹¹³ Tuterako judutegiak 521 florin, 7 sueldo eta 2 diru ordaintzen zizkion petxengatik erregeari; Iruñekoak 261 florin, 14 sueldo eta 11 diru; eta Lizarrakoak 119 florin eta 9 diru.

¹¹⁴ YANUAS Y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra, op. cit.*, 519. or.

¹¹⁵ LEROY, B., *Le royaume de Navarre et les juifs aux XIV et XV siècles: entre l'accueil et la tolérance*, *Sefarad* 38 (1978), 263-292 or.

¹¹⁶ YANUAS Y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra, op. cit.*, 519. or.

¹¹⁷ *Ibidem.*, 519. or.

jai-egunetan, eta ezin zuten kalean ibili, kristauen artean, elizkizunak bukatu baino lehen¹¹⁸.

Dena den, Nafarroako judutegiaren harrera-eginkizuna murrizten hasi zen XV. mendearen bigarren erditik aurrera, Errege-erregina Katolikoaren presioaren eraginez¹¹⁹. 1492an, Gaztelatik eta Aragoitik kanporatutako juduak Lizarran, Tafallan eta Tuteran hartu zituzten, baina 1498. urtean, erresuma horietatik kanporatu zirenetik sei urte igaro zirelarik, Katalina Nafarroakoak amore eman behar izan zuen, eskumiku-mehatxuaren aurrean¹²⁰. Nafarroa konkistatzeko gerran, kristautuek Nafarroako errege-erreginen kausa legitimoari lagundu zioten eta, horregatik, 1521ean jatorri judua zuten herritarren aurkako zigorrak ezarri ziren. Konkista gauzatu zenetik urte asko igaro zirelarik, 1561ean Tuterako hainbat herritarrek zera eskatzen zuten oraindik, «ofizio publikoak eta onurak lortzeko debekua ez zedila zabaldu kristau berrien etorkizuneko belaunaldietara¹²¹». Kristaututako familiak eta «kristau zaharrak» bereizte aldera, kristaututako juduen izenak «manta» handietan grabatzeko agindu zuten, eta elizetan zintzilikatzen zituzten, jendeak ikusteko. Tuterakoa katedraleko Barkamenaren Kristoaren kapera zintzilikatu zuten, eta luzeenetako bat zen, ia berrehun izen baitzituen idatzita¹²². Eta «desohorea familietan betikotu zedin», Tuterako udalak 1610. urtean zera azaldu zuen, «mantan izen horiek idatzita egotearen arrazoia da garbitasunak irautea hirian eta beste toki batzuetan, eta haien ondorengo direnak bereizten jakitearren, denborarekin arbasoen memoria ilundu eta itzali ez dadin eta pertsona nobleen kalitatea ezagutarazi eta bereizi ahal izateko¹²³». Nafarroako eliza askotan zeuden ikusgai manta horiek XVIII. mendearen amaieran, eta Tuterako manta XIX. mendearen bukaerara arte egon zen¹²⁴.

Nafarroako populazio juduaren jarduerari eta interesei buruzko xedape-nei dagokienez, aurrekari berrienetako bat da Naiarako forua; izan ere, honako hauei zuzenduta dago: handizurenei, apaiz eta monjeei, judu eta mairuei, burgesei, plebeio eta hiritarrei, eta Naiarako herritarrei. Foru horren arabera,

¹¹⁸ *Ibidem*, 520. or.

¹¹⁹ CARRASCO, J., *Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 34. or.

¹²⁰ CIERBIDE, R., Las comunidades judaicas navarras en la Edad Media, *op. cit.*, 241. or. Ikus, halaber, GAMPEL, B. R., *The last Jews on Iberian Soil: Navarrese Jewry 1479/1498*, Berkeley: University of California Press, 1989.

¹²¹ YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 523. or.

¹²² Gaztelaniazko «tirar de la manta» esapidea hortik dator. CARO BAROJA, J., *Los judíos en la España moderna y contemporánea*, Madril: Istmo, 1978, 38. or.

¹²³ MARICHALAR, A. eta MANRIQUE, C., *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, *op. cit.*, 365. or.

¹²⁴ YANGUAS y MIRANDA, J., *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, *op. cit.*, 525. or.

handizuren, monje edo judu bat hiltzea 250 sueldoko isunarekin zigortzen zen, hiritar bat hiltzeagatik 100 sueldo ordaintzen ziren eta musulman bat hiltzeagatik, berriz, 12,5 sueldo. Foruan, kristauak eta juduak maila berean jartzen ziren, alderdi askotan. XI. mendearen amaieran estatutu bat eman zitzaien eta, horren arabera, onibarrak saldu eta erosi zitzaketen judutegiaren barruan, lezda ordaintzeaz salbuetsita zeuden, errege-merioa zuten epaile helegiteetan eta juduen auzoko harresiak defendatzeaz arduratzen ziren. Alfontso I.ak Naiarako forua eman zien Tuterako musulmanei hiria 1119. urtean konkistatu zuenean. Foru horri jarraikiz, «beren alkatearen eta aguazilen esku egon daitezela auzi eta epaiketetan, mairuen garaian bezala¹²⁵». Musulmanek beren alkateak izendatzeko eta «ohoretan izateko» eskubidea zuten, «mairuen garaietan bezala, ohoragarriki, alegia». Musulman batek auzia izaten bazuen kristau batekin, alkate musulmanak Sunnah-ren arabera epaituko zuen musulmana, eta alkate kristauak foruaren arabera kristaua; eta bakoitzak bere sinesbidearen eta ohituren arabera egin behar zuen zina¹²⁶. Gainera, foruan xedatzen zenez, musulman batek delitua egin izanaren susmoa izanez gero, beste musulman baten lekukotzak soilik balioko zuen, eta ez lekuko kristauenak¹²⁷.

Ondorio gisa, Lizarrako foruan emakumearen figurak izan duen tratamendu juridikoa nabarmendu behar dugu, garai hartako edo lehenagoko foruetan ez baita ohikoa horrelakorik ikustea, ez lege-esparru berezi horri buruzko artikuluko kopuru handiarengatik, ezta lege-aginduak sintetizatu eta idatziz jaso ziren zehaztasun handiagatik ere. Beste horrenbeste esan liteke txiroen aipamenari dagokionez, betiere gerra judizial baten testuinguruan, edo adingabeen interesak babesteari dagokionez, oso konplexua eta osatua baita. Oso ezohikoa da, halaber, alargunen eta behartsuen kasuistika, baita pobrezian dauden adingabeekin lotutako kasuak ere, betiere adingabea izateagatik tutoretzapean egotearen testuinguruan.

1077. urtea baino lehenagoko foru originala eta 1164ko haren handitzea dira, zalantzarik gabe, San Martingo hasierako burguak izan zuen arrakastaren –populazioari eta demografiari dagokienez– faktore garrantzitsuenetako bi; izan ere, 150 urte eskasean, hamabost aldiz biderkatu zen: XI. mendearen amaieran 78 su ziren eta, 1266. urterako, 1.127 su zituen hiria izatera iritsi zen, 17 ba-

¹²⁵ GARCÍA GALLO, A., *Metodología histórico-jurídica. Antología de fuentes del derecho español*, Artes Gráficas, 1975, 540. or.

¹²⁶ *Ibid.*, 541. or.

¹²⁷ Beste aurrekari batzuk: Alfontso I.a Aragoikoak 1131 inguruan emandako Calatayudeko forua, non judu baten hilketa agerikoa 300 solidorekin zigortzen baitzen; gainera, juduek beren legearen gainean zin egin zezaketela xedatzen zen. 1148. urteko Lermako hiri-gutuna; haren arabera, handizurenek eta juduek Lermako hiritarren foru bera baliatzen zuten.

rrutitan banatuta. Zalantzarik gabe, faktore sozio-ekonomiko eta politikoez ere eragin erabakigarria izan zuten hazkunde horretan, baina forua izan zen hazkundearen oinarria eta, foruaren garapenari esker, hazkunde hori modu iraungarrian egin zen, batik bat, biztanle berriak erakarri eta horiei eutsi egin zuelako eta biztanle guztientzako egokiak ziren lege-bermeen esparru egonkorra ezartzea lortu zuelako, klase-bereizketarik gabe.

Lizarrako juduen egoerari dagokionez, hiriko legeak eta koroak segurtasun-maila handia eman zien, eta Europako beste toki askotan zuten segurtasun faltarekin alderatu ere ezin zen egin. Kasu horretan ere, foruaren ezaugarriak kontuan izanik, eta koroak erkidego juduaren interesak defendatu zituela aintzat hartuta, Lizarrako hiria, bereziki, eta Nafarroako erresuma, orokorrean, jomuga izan ziren erbesteratutako judu askorentzat XI. mendetik XIV. mendera bitarte.

BIBLIOGRAFIA

- ARRAIZA, Jesús, Los fuegos de la merindad de Estella en 1427, *Príncipe de Viana*, 29, 110-111 (1968), 117-147. or.
- ARRECHEA, Horacio, Algunas correspondencias sobre el fuero de Estella y el fuero de Tudela. En *Segundo Congreso General de Historia de Navarra. 2. Prehistoria, Historia Antigua, Historia Medieval*, Anejo 14 de la Revista Príncipe de Viana, Iruñea/Pamplona, 1992, 315-324. or.
- BARRERO, Ana María y ALONSO, Mari Luz, *Textos de derecho local español en la Edad Media. Catálogo de fueros y costums municipales*, Madril: Ikerketa Zientifikoen Kontseilu Gorena - Zientzia Juridikoen Institutuan, 1989.
- BEROIZ, Marcelino, *Crimen y castigo en Navarra bajo el reinado de los primeros Evreux (1328-1349)*, Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 2005.
- Boletín de la Real Academia de la Historia, Madril: Real Academia de la Historia, 1891, 19. bol.
- BOLTON, Brenda eta STUARD, Susan M., *Women in Medieval Society*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1976.
- CARO BAROJA, Julio, *Los judíos en la España moderna y contemporánea*, Madril: Istmo, 1978.
- CARRASCO, Juan, Las primeras migraciones judías en el reino de Navarra (1076-1328). Miranda García, Fermín (koord.), *Movimientos migratorios y expulsiones en la diáspora occidental. Terceros encuentros judaicos de Tudela: 14-17 de julio de 1998* lanean, Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa, Nafarroako Gobernuako Argitalpen Zerbitzua. Hezkuntza eta Kultura Departamentua, 2000

- La población de Navarra en el siglo XIV*, Iruñea: Nafarroako Unibertsitatea, 1973.
- Sinagoga y mercado. Estudios y textos sobre los judíos del Reino de Navarra*, Iruñea: Vianako Printzea Institutuzioa, 1993.
- CIERBIDE, Ricardo, Las comunidades judaicas navarras en la Edad Media. *Los Judíos lanean*, Gasteiz: Fundación Sancho el Sabio, 1992.
- Coloquio Mujeres de la Edad Media: escritura, visión, ciencia: Escritura, visión, ciencia. A novecientos años del nacimiento de Hildegard von Bingen*, Santiago de Chile: Txileko Unibertsitatea. Filosofía eta Humanitateen Fakultatea, 1999.
- Estudios de arqueología alavesa*, Arabako Foru Aldundia, Kultura Kontseilua, 1974, 6. bol.
- FERNÁNDEZ, Silvia eta RODA, P. (ed.), *Ellas, las mujeres en la historia de Pamplona*, Iruñea: Emakumearen Zinegotzigoa, 1998.
- FLÓREZ, Henrique, *España Sagrada: Theatro geographico-historico de la Iglesia de España. Historia Compostelana*, Madril: Antonio Marín en bule-goan, 1754.
- FORTÚN, Luis Javier, Los ‘fueros menores’ y el señorío realengo en Navarra (siglos XI-XIV), *Príncipe de Viana*, 46. bol., 176. zbk. (1985), 603-673.or.
- Fuero General de Navarra*, Iruñea: Aranzadi, 1964.
- Fueros del Reyno de Navarra*, Iruñea: Martín Gregorio de Zabalaren inprenta, 1686.
- Fueros del Reyno de Navarra*, Iruñea: Longas, 1815.
- GAMPEL, B. R., *The last Jews on Iberian Soil: Navarrese Jewry 1479/1498*, Berkeley: University of California Press, 1989.
- GARCÍA ARANCÓN, Mª Raquel, La población e Navarra en la segunda mitad del siglo XIII, *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra*, 17. urtea, 46. zbk. (1985), 87-101. or.
- GARCÍA GALLO, Alfonso, *Metodología histórico-jurídica. Antología de fuentes del derecho español*, Artes Gráficas, 1975.
- Manual de historia del derecho español. El origen y la evolución del derecho*, Madril: edición del autor, 1984.
- GOÑI GAZTAMBIDE, José, *Historia Eclesiástica de Estella*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, Hezkuntza, Kultura eta Kirola Departamentua, 1990.
- La matanza de judíos en Navarra, en 1328, *Hispania Sacra*, 12 (1959), 5-33.or.
- IRUJO, Xabier, Sobre la datación y naturaleza del fuero de Estella, *Terra Ste-llae*, 7 (2016), 38-55. or.

JIMENO, Roldán, *Matrimonio y otras uniones afines en el derecho histórico navarro (siglos VIII XVIII)*, Madrid: Dykinson, 2015.

-El municipio de Vasconia en la Edad Media, *Iura Vasconiae*, 2 (2005), 45-83. or.

LACARRA, José M^a, *Notas para la formación de las familias de Fueros navarros*, Tipografía de la Revista de Archivos. Biblioteca Virtual de Derecho Aragonés, 1933.

LACARRA, José M^a eta MARTÍN DUQUE, Ángel J., *Fueros derivados de Jaca. Vol. 1, Estella; San Sebastián*, Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia, Vianako printzea Institutuzioa, 1969.

LEROY, Beatrice, Le royaume de Navarre et les juifs aux XIV et XV siècles: entre l'accueil et la tolérance, *Sefarad*, 38 (1978), 263-292. or.

-Recherches sur les juifs de Navarre à la fin du Moyen Age, *Revue des études juives*, 140 (1981), 319-432. or.

Leroy, Béatrice, *The Jews of Navarre in the late Middle Ages*, Magnes Press, Hebrew University, 1985.

Los fors et costumas deu Royaumme de Navarre deca-ports, Pau: Jérôme Duproux, 1722.

MARICHALAR, Amalio eta MANRIQUE, Cayetano, *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, Madrid: Imprenta nacionala, 1862.

MARTÍN DUQUE, Ángel J., La formación del primer 'burgo' navarro. Estella, *Revista Príncipe de Viana*, 51. bol, 190. zbk. (1990), 765. or.

MENDOZA, Fernando, Con los judíos de Estella, *Príncipe de Viana*, 44-45 (1951), 235-271. or.

MONTEANO, Peio, Navarra de 1366 a 1428: Población y poblamiento, *Príncipe de Viana*, 57. urtea, 208. zbk. (1996), 307-344. or.

MORET, Josep, *Anales del Reino de Navarra*, Tolosa: Establecimiento Tipográfico y Casa Editorial de Eusebio López, 1891.

MUÑOZ y ROMERO, Tomás, *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los reinos de Castilla, León, Corona de Aragón y Navarra*, Madrid: Don José María Alonsoren imprenta, 1847.

OSÉS URRICELQUI, Merche (ed.), *Documentación medieval de Estella: siglos XII-XVI*, Iruñea: Nafarroako Gobernuo Kultura eta Turismo Departamentua – Vianako Printzea Institutuzioa, 2005.

PECES-BARBA, Gregorio, LLAMAS, Ángel eta FERNÁNDEZ, Carlos R. (ed.), *Textos básicos de derechos humanos con estudios generales y especia-*

- les y comentarios a cada texto nacional e internacional*, Editorial Aranzadi, Elcano, 2001.
- PÉREZ, Joseph, *Los judíos en España*, Madril: Marcial Pons, 2005.
- PIMENTA, María José, *Los judíos en Portugal*, Madril: Mapfre, 1992.
- RODRÍGUEZ OCHOA, José M^a, *Menahem Ben Zerah, Rabino Estellés (1310-1385). Aproximación a una cultura que floreció en Sefarad*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2011.
- RODRÍGUEZ, Justiniano (ed.), *Los fueros del Reino de León: Documentos*, León, Leonesas, Ediciones S. A., 1981.
- SALARRULLANA, José, *Colección de documentos para el estudio de la historia de Aragón*, Zaragoza: M. Escar, 1907.
- SATRUSTEGI, José M^a, *Comportamiento sexual de los vascos*, Donostia: Txertoa, 1981.
- YANGUAS y MIRANDA, José, *Diccionario de Antigüedades del Reino de Navarra*, Iruñea, 1840.
- Diccionarios de los Fueros del Reino de Navarra*, Donostia: Ignacio Ramón Barojaren inprenta, 1828.
- ZORRILLA, Pedro E., *Índice cronológico de los documentos y papeles antiguos existentes en el archivo municipal de la ciudad de Estella, pertenecientes á los siglos XII á XVIII, ambos inclusive, formado por el que suscribe, en el año de 1911*, Lizarra, 1911.